

Πρεβεζάνικα Χρονικά

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 57-58 (2021)

Οι αδελφοί Τζοβάρα, κτήτορες ναών στη Λάμαρη Πρέβεζας τον 18ο αιώνα

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.35248](https://doi.org/10.12681/prch.35248)

Copyright © 2023, Νικόλαος Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2024). Οι αδελφοί Τζοβάρα, κτήτορες ναών στη Λάμαρη Πρέβεζας τον 18ο αιώνα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 13–48. <https://doi.org/10.12681/prch.35248>

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Οι αδελφοί Τζοβάρια, κτήτορες ναών στη Λάμαρη Πρέβεζας τον 18ο αιώνα

*Μνήμη Λάκη Π. Σουρτζή (1929-2012)**

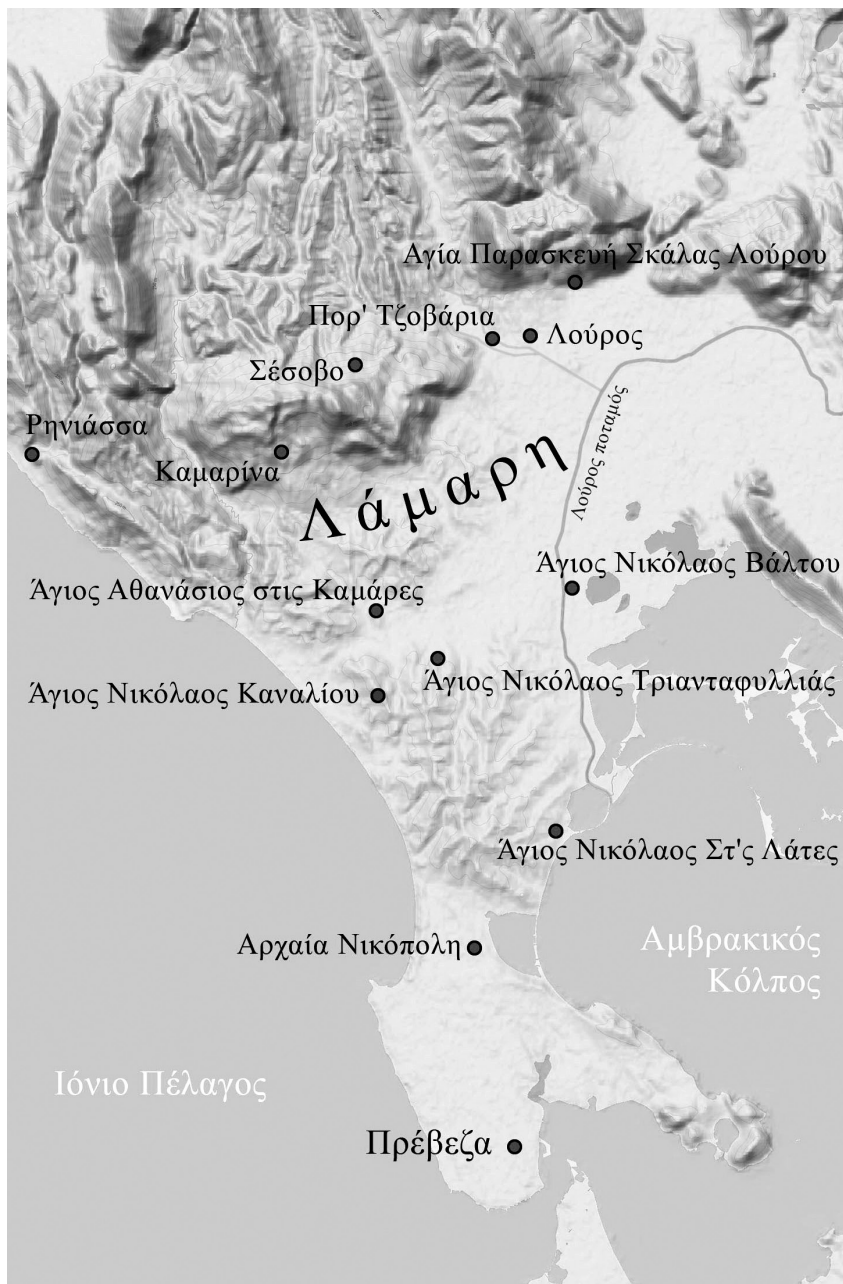
Στο σύντομο άρθρο μας, στον ανά χείρας επετειακό τόμο των *Πρεβεζάνικων Χρονικών* για τα διακόσια χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, θα αναφερθούμε στους ναούς που κτίστηκαν στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα από τους κλέφτες και μπεκτζήδες/αρματολούς καπετάν Νικολό Τζοβάρια και τον αδελφό του, καπετάν Νάστο Τζοβάρια, στην περιοχή της Λάμαρης. Πρόκειται για τρεις τουλάχιστον ναούς του αγίου Νικολάου, έναν του αγίου Αθανασίου και έναν της αγίας Παρασκευής, διάσπαρτους σε ισάριθμα σημεία της πεδιάδας της Λάμαρης (Εικ. 1). Για τους περισσότερους από τους ναούς αυτούς μας πληροφορεί αρχικά ο επίσκοπος Άρτης και Πρεβέζης Σεραφεΐμ Ξενόπουλος στο σύγγραμμά του *Δοκίμιον ιστορικόν περι Άρτης και Πρεβέζης*, που εκδόθηκε το 1884, ενάμιση σχεδόν αιώνα μετά την ανέγερση των ναών, ενώ για κάποιους εξ αυτών αντλούμε πληροφορίες από άλλες δημοσιεύσεις και αφηγήσεις, καθώς και από επιτόπια έρευνά μας.

Νικολός και Νάστος Τζοβάριας¹

Ο Νικολός Τζοβάριας και ο αδελφός του Νάστος είναι γνωστοί στις ιστορικές πηγές και τη σύγχρονη έρευνα είτε ως κλέφτες είτε ως μπεκτζήδες/αρματο-

* Ο Θεόδωρος (Λάκης) Σουρτζής, γιος του Παναγιώτη Σουρτζή (Ρομπού) και της Ευφροσύνης Κατηνιώτη, γεννήθηκε στην Πρέβεζα στις 14.11.1929 και απεβίωσε αιφνίδια και ήσυχια στις 23.2.2012, αφού είχε προηγουμένως παρακολουθήσει με τη σύζυγό του το καρναβάλι των γυναικών της Πρέβεζας. Στο κουρείο τού Πάνου Καραστάθη έμαθε την τέχνη του κουρέα και άνοιξε δικό του κουρείο στην κεντρική αγορά της Πρέβεζας, περί το 1962, το οποίο και διατήρησε μέχρι τη συνταξιοδότησή του. Υπήρξε ο αποκλειστικός κουρέας μου από τη βρεφική μου ηλικία μέχρι τον θάνατό του. Κάθε φορά που με κούρευε, συζητούσαμε σχετικά με την Πρέβεζα και την ψαροσύνη της. Ήταν παντρεμένος με την Αγγελική Κόκορη, με την οποία απέκτησαν μια κόρη, την Κυριακή (Κικίτσα).

¹ Το επώνυμο των Νικολάου (Νικολού) και Αναστάση (Νάστου) *Τζοβάρια* εμφανίζεται τόσο ως *Τζοβάριας*, με το βαρύ ηπειρώτικο όμικρον να μετατρέπεται σε ου, όσο και ως *Τσιαβάριας* ή *Τσιοβάριας* ή

ΕΙΚΟΝΑ 1. Χάρτης της Λάμαρης Πρέβεζας. Σημειώνονται οι ναοί των Τζοβάρια και άλλα τοπωνύμια. (Επεξεργασία χάρτη: Γιάννης Β. Παπαλέξης)

λοιί. Έδρασαν κυρίως στις περιοχές του Λούρου και της Λάμαρης της νότιας Ηπείρου, αλλά και της Αιτωλοακαρνανίας (Κάρλελι) και Ευρυτανίας.

Τι είναι κλέφτης και τι αρματολός; Σε τι διαφέρει ο αρματολός από τον μπεκτζή; Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα της σύγχρονης έρευνας, θα ορίζαμε τους κλέφτες ως άτακτες, μετακινούμενες, ένοπλες ομάδες, οι οποίες διά της ληστείας εξασφάλιζαν τα προς το ζην και συντηρούσαν την ύπαρξη της ομάδας τους.²

Οι Οθωμανοί διοικητές επέλεγαν ορισμένους από τους κλέφτες, συνήθως τους καλύτερους, και τους διόριζαν ως μπεκτζήδες,³ φύλακες, δηλαδή, των δρόμων της περιοχής, προκειμένου να εγκαταλείψουν την κακοποιό δράση των κλεφτών και ως μπεκτζήδες να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη κυκλοφορία ανθρώπων και αγαθών στην περιοχή τους. Οι τελευταίοι, στις βενετικές πηγές, ονομάζονται αρματολοί (*armatoli*).⁴

Η εναλλαγή των ρόλων ήταν αρκετά συχνή, παρότι τα όρια της δράσης της μιας και της άλλης ομάδας ήταν προσδιορισμένα και περιγράφονται στις πηγές. Όπως γλαφυρά αναφέρει ο Νίκος Γ. Κοταρίδης, ο ένοπλος ραγιάς, όταν είναι κλέφτης, πρέπει να αποδειχθεί αρκετά επικίνδυνος για να ορισθεί αρματολός και, όταν είναι αρματολός, πρέπει να αποδειχθεί εξίσου ικανός για να αντιμετωπίσει τους κλέφτες.⁵

Η ευκολία της μετάβασης από τη μια κατάσταση στην άλλη έχει ιδιαίτερη ιστορική σημασία. Πρώτον, διότι δείχνει την αδυναμία των οθωμανικών αρχών να επιβάλουν με τις δικές τους δυνάμεις την τάξη· δεύτερον, διότι φανερώνει πόσο απαραίτητοι ήταν αυτοί οι Έλληνες μπεκτζήδες μαζί με τα παλικάρια τους στις οθωμανικές αρχές, και τρίτον, και σπουδαιότερο, διότι αφήνει να εννοηθεί ποια ήταν η νοοτροπία αυτών των Ελλήνων, δηλαδή πόσο ισχυρή αυτοπεποίθηση αποκτούσαν αντιλαμβανόμενοι την αναγκαιότητα των υπηρεσιών τους. Αυτή η νοοτροπία θα οδηγήσει στην αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας και τη δημιουργία επαναστατικής συνείδησης.⁶

Κατά το δεύτερο τρίτο του 18ου αιώνα, την ίδια πορεία ακολουθούν και τα αδέρφια Νικολός και Νάστος Τζοβάρας, όπως προκύπτει από έγγραφα που έχουν ήδη δημοσιευθεί από άλλους ερευνητές. Από τα τεκμήρια αυτά επιλεκτικά θα αναφερθούμε σε όσα μας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τους δύο αδελφούς Τζοβάρα.

Τζοβάρας, με την παρεμβολή ενός σύντομου γιώτα πριν το όμικρον, όπως συνηθίζεται στην περιοχή. Ακόμη και σήμερα το επώνυμο εμφανίζεται με όλους τους παραπάνω παρόμοιους τύπους. Για λόγους ομοιομορφίας επιλέγουμε στο παρόν άρθρο τον τύπο *Τζοβάρας*, εκτός των περιπτώσεων που αναπαράγονται, αυτολεξεί, κείμενα άλλων συγγραφέων.

² Βλ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 1887, τ. 5, 575-588· 1932, τ. 5B', 140-144· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2010, 252.

³ Για τους μπεκτζήδες στον Λούρο και το Κάρλελι, τη δράση τους και τη σημασία του θεσμού, βλ. Επίμετρο του παρόντος, 44-46.

⁴ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958, 92· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 22-24, 29, 31· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2010, 252, όπου και πληρέστατη βιβλιογραφία.

⁵ Βλ. ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ 1993, 62-63.

⁶ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 27-28.

Από επιστολές του Βενετού προβλεπτή της Πρέβεζας Zuanne Tron προς τον προϊστάμενό του, Pompeo Rotta, έκτακτο προβλεπτή Αγίας Μαύρας (Λευκάδας) και διοικητή των δύο φρουριών, Πρέβεζας και Βόνιτσας, πληροφορούμαστε ότι το καλοκαίρι του 1737 ο Νικολός Τζοβάρας δρούσε ως κλέφτης. Κατά τα αναφερόμενα σε μία από τις επιστολές, ο Τζοβάρας απήγαγε τέσσερεις αγάδες στην Άρτα και έναν Έλληνα στο Νιχωράκι, και ζήτησε λύτρα για να τους ελευθερώσει. Ο Βενετός υποπρόξενος στην Άρτα Giuseppe Berra του παρέδωσε το ποσό των 1.700 τσεκινιών, για να ελευθερώσει τους ομήρους του. Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές, στις αρχές του φθινοπώρου του 1737, ο Νικολός Τζοβάρας εκλέχθηκε από τις οθωμανικές αρχές ως μπεκτζής/αρματολός στον Λούρο και στα τέλη Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους μετέβη στην Πρέβεζα, προκειμένου να ενημερώσει τις βενετικές αρχές για την εκλογή του.⁷

Στο διάστημα των επόμενων δέκα μηνών, ο Νικολός Τζοβάρας φαίνεται να επανήλθε στην κλέφτικη δράση, αποδεικνύοντας στην πράξη την ευκολία μετάβασης από τη μία κατάσταση στην άλλη. Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Pompeo Rotta στον δόγη της Βενετίας, την 5η Ιουλίου 1738, ο Οθωμανός διοικητής της Άρτας *Αλήμπεης πασά Ζαδές* κατόρθωσε διά των ενεργειών του αρματολού Σουλεϊμάν Τσαπάρη από το Μαργαρίτι να επιτύχει την εξόντωση του αρχηγού των ληστών της περιοχής, Τζοβάρα, του οποίου τα κακουργήματα πλήθαιναν μέρα με τη μέρα. Αναφέρει, επίσης, ότι, παρά το ότι ο αρχιληστής Τζοβάρας και μερικοί από τους συντρόφους του φονεύθηκαν σε συμπλοκή με την ομάδα του Σουλεϊμάν Τσαπάρη, δεν επετεύχθη η ησυχία στην ύπαιθρο, διότι εμφανίστηκαν άλλοι κακοποιοί, οι οποίοι έρχονταν συχνά σε συμπλοκές με τους Τούρκους και ενοχλούσαν και τους υπηκόους των βενετικών κτήσεων.⁸

Από τα όσα περιλαμβάνονται στην αναφορά του Pompeo Rotta προκύπτει ότι, την αμέσως προηγούμενη της αναφοράς περίοδο, πριν δηλαδή την 5η Ιουλίου 1738, ο καπετάν Νικολός Τζοβάρας φονεύθηκε από τον Σουλεϊμάν Τσαπάρη και τους συνεργάτες του. Το γεγονός απαθανάτισε και η δημοτική μούσα, η οποία τοποθετεί τη δολοφονία του Τζοβάρα έξω από το χωριό Λούρο, όπως αποτυπώνεται στο δημοτικό τραγούδι, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Ο επόμενος έκτακτος προβλεπτής της Αγίας Μαύρας Zuanne Manolesso σε ανάλογη έκθεσή του προς τον δόγη αναφέρεται στον Νάστο Τζοβάρα, έναν πολύ αλαζόνα και αποφασιστικό αρχιληστή στα μέρη του Λούρου. Ειδικότερα, στην αναφορά της 15ης Σεπτεμβρίου 1739, γράφει ότι ο ίδιος διέταξε την απέλαση 13 οικογενειών Οθωμανών υπηκόων, που είχαν καταφύγει στην Πρέβεζα, ως ένδει-

⁷ Βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2010, 258-259. Για τον Giuseppe Berra, βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2004, 49-50. Για τον τίτλο του έκτακτου προβλεπτή της Αγίας Μαύρας ως και διοικητή των δύο φρουριών, Πρέβεζας και Βόνιτσας, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958, 93. Για τις σχέσεις των προβλεπτών Πρέβεζας και Αγίας Μαύρας, βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2018, 167.

⁸ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958, 91-92.

ξη καλής θελήσεως έναντι των γειτονικών Οθωμανών διοικητών. Συνεχίζοντας, ο προβλεπτής αναφέρει ότι στα μέρη του Λούρου βρισκόταν ένας πλέον αυθάδης και αποφασιστικός αρχιληστής, ονόματι *Ανάστος Τζοβάρας*, ο οποίος είχε τύχει της συγχώρεσης του Οθωμανού διοικητή της Άρτας Αλήμπεη και διορίστηκε από αυτόν και τους προκρίτους της πόλης ως αρματολός, δηλαδή μπεκτζής, φύλακας των δρόμων της περιοχής. Ο Τζοβάρας, μάλιστα, ζήτησε από τις βενετικές αρχές να τον αναγνωρίσουν ως μπεκτζή. Πήρε δε ως βοηθό/σύντροφο στο έργο του τον γυναικάδελφό του Δημήτρη της Αντώναινας,⁹ ο οποίος ήταν ένας από τους 13 που είχαν απελαθεί από τη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα.¹⁰

Από την ίδια έκθεση πληροφορούμαστε –εκτός των όσων μας απασχολούν στην παρούσα εργασία, αλλά με τοπικό ενδιαφέρον– και για την πρόθεση του Νάστου Τζοβάρα να δημιουργήσει ένα νέο χωριό μέσα στην περιοχή της Αρχαίας Νικόπολης, για τη δημιουργία του οποίου είχε ήδη λάβει την άδεια των οθωμανικών αρχών.¹¹

Το γεγονός της δολοφονίας του Νικολού Τζοβάρα, το καλοκαίρι του 1738, και ο διορισμός του Νάστου Τζοβάρα ως μπεκτζή του Λούρου, το επόμενο καλοκαίρι, εξηγεί, κατά τη γνώμη μας, τον λόγο που ώθησε τον καπετάν Νάστο Τζοβάρα να αφιερώσει έναν από τους ναούς που έκτισε στην περιοχή της Λάμαρης στον άγιο Νικόλαο, όπως θα αναπτύξουμε πιο κάτω, στο σχετικό με τον ναό του αγίου Νικολάου του Βάλτου κείμενο.

Από τις παραπάνω αναφορές διαπιστώνουμε πόσο σημαντικές αποδεικνύονται οι αρχειακές πηγές και στην περίπτωση με την οποία ασχολούμαστε στο παρόν άρθρο, καθώς μας παρέχουν αδιαμφισβήτητες πληροφορίες για τη ζωή και τα έργα των αδελφών Τζοβάρα. Οι πληροφορίες αυτές ανατρέπουν κάποιες από τις θέσεις που έχουν δημοσιευτεί μελετητές της τοπικής ιστορίας σχετικά με το θέμα.¹²

Πέραν των όσων πληροφοριών αντλήσαμε από τα προαναφερθέντα αρχειακά τεκμήρια για τους Νικολό και Νάστο Τζοβάρα, παραθέτουμε στη συνέχεια μερικά ακόμη σημαντικά στοιχεία γι' αυτούς, προερχόμενα από δημοσιευμένα κείμενα τοπικών ιστοριογράφων.

⁹ Ο Δήμος της Αντώναινας υπήρξε εκ των συνιδρυτών της αδελφότητας του ναού του αγίου Δημητρίου της Πρέβεζας, συνυπογράφοντας το καπιτολάριο του ναού, στις 31 Μαΐου 1738, δηλαδή πριν τον χρόνο που, σύμφωνα με την αναφορά του Manolesso, απελάθηκε από την Πρέβεζα. Διαπιστώνουμε ότι ο Δήμος της Αντώναινας απουσιάζει από τις εκλογές για επιτρόπους του ναού μέχρι το 1746, χρόνο κατά τον οποίο εκλέγεται με 13 ψήφους από τους 14 ψηφίσαντες. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2019, 69-70, 78, 84. Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν η απουσία του από την επιτροπεία του ναού του αγίου Δημητρίου οφείλεται στην απέλαση που αναφέρει ο προβλεπτής της Αγίας Μαύρας.

¹⁰ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958, 92· πρβλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2004, 124-125.

¹¹ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1958, 92.

¹² Μεταξύ αυτών και η άποψη του γράφοντος, όπως διατυπώθηκε στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 223-225, στηριζόμενη στην εκεί παραπεμπόμενη βιβλιογραφία. Με το παρόν άρθρο διορθώνουμε τις όποιες διαφορετικές θέσεις μας που δημοσιεύθηκαν επί του θέματος στο παρελθόν.

Ο Χριστόφορος Περραιβός αναφέρει, το 1815, ότι *ὁ Καπ[ετὰν] Τζιοβάρας εἰς τὴν Ἠπειρόν ὑπέταξε τοὺς Τούρκους περιπατῶντας παρῆρησίᾳ μὲ τὰ φλάμπουρά του*. Πιθανολογούμε ότι αναφέρεται στον Νικολό Τζοβάρα.¹³

Ο Παναγιώτης Αραβαντινός, μισό περίπου αιώνα αργότερα, γράφει για τον Τζοβάρα στα συγγράμματά του, χωρίς να γνωστοποιεί και αυτός το βαπτιστικό του όνομα. Σύμφωνα με αυτά, ο Τζοβάρας *ίσως* ήταν συγγενής του Λάππα, τον διαδέχθηκε *επάξια* στη θέση του οπλαρχηγού και αρματολού, και ήταν *ξακουστός, περιώνυμος*, για τη συστηματική εναντίωσή του κατά των αγάδων του Μαργαριτίου, οι οποίοι ακούγοντας και μόνο το όνομά του τρώμαζαν. Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά του στον Τζοβάρα, ο Αραβαντινός περιγράφει τη δόλια δολοφονία του, σε *ενέδρα* που έστησαν οι καθοδηγούμενοι από τον Σουλεϊμάν Τσαπάρη φονιάδες του, σε περίοδο ειρήνης και ανακωχής, *παρὰ τὸν ποταμὸν Λοῦρον*. Το γεγονός επιβεβαιώνει, κατά τη γνώμη μας, ότι ο Αραβαντινός αναφέρεται στον Νικολό Τζοβάρα, ο οποίος, σύμφωνα με τις αρχαικές πηγές που παρουσιάσαμε πιο πάνω, δολοφονήθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο και στον ίδιο τόπο. Τον Τζοβάρα διαδέχθηκε στην οπλαρχηγία της Λάμαρης ο καπετάν Δήμος Διγώνης.¹⁴

Κατά τη γνώμη μας, οι όποιες, μεταγενέστερες του 1880, σχετικές με τους Τζοβάρα δημοσιεύσεις, αναπαρήγαγαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα όσα είχαν γράψει ο Περραιβός και, κυρίως, ο Αραβαντινός.¹⁵

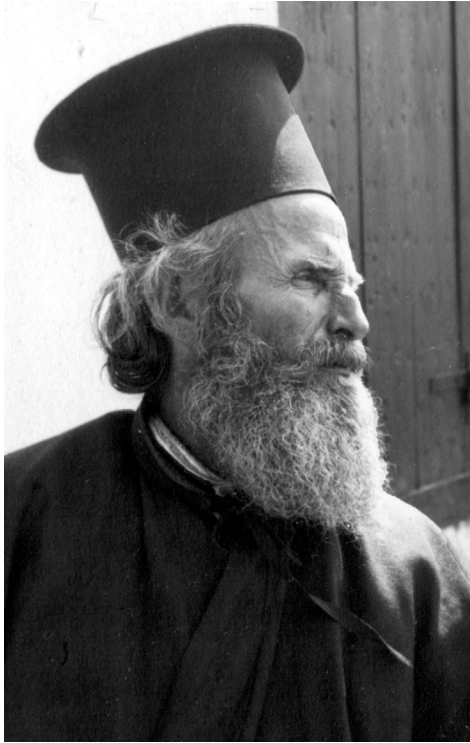
Ο καταγόμενος από το Σέσοβο (Πολύβρυσο) παπά Νικόλας Ναστούλης (1875 – 8.8.1954) (Εικ. 2) κατέγραψε μια σύντομη βιογραφία του καπετάν Νικολού Τζοβάρα, την οποία κρίνουμε *άξια αναπαραγωγής* στο παρόν άρθρο, με ελάχιστες αλλαγές στη μορφή της γλώσσας. Τη διέσωσε ο ακούραστος τοπικός ιστοριογράφος Αναστάσιος Δ. Γεωργαντζής (1921-1991), ο οποίος υπηρέτησε ως δάσκαλος στο Πολύβρυσο για μια πενταετία (1951-1956) και πρόλαβε να διασώσει πολλές μνήμες του παπά Ναστούλη, πριν αυτός πεθάνει.¹⁶

¹³ Η αναφορά γίνεται και στις δύο εκδόσεις του έργου του. Εδώ παραπέμπουμε στην πρώτη, τη βενετική έκδοση. Βλ. [ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ] 1815, τ. 1, 29. Στην έκδοση αυτή ο Περραιβός, ως συγγραφέας, χρησιμοποιεί το περίεργο κωδικοποιημένο όνομα βυκ γο ψξη λα μακα, το οποίο αντιστοιχεί στον αριθμό 2420 770 768 31 1821, κατά τον ελληνικό τρόπο αρίθμησης.

¹⁴ Οι αναφορές του Αραβαντινού στον Νικολό Τζοβάρα γίνονται τόσο στο έργο του *Συλλογή Δημοδῶν Ἀσμάτων* που συνέταξε το 1861 και εκδόθηκε το 1880, όσο και στη χειρόγραφη *Περιγραφή τῆς Ἠπείρου* που συνέγραψε το 1866 και την οποία η Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών επανεξέδωσε το 1984. Σε αυτά τα έργα του διορθώνει τον αναφερθέντα σε προηγούμενα κείμενά του τόπο δολοφονίας του Τζοβάρα, τον οποίο, στη *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου* του 1856, είχε προσδιορίσει ως *Λούτζα* αντί του ορθού *Λούρος*. Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, 259· 1880, 38-39· 1984, τ. 3, 90, 306, όπου και στοιχεία για άλλους οπλαρχηγούς της Λάμαρης.

¹⁵ Αναφέρουμε, ενδεικτικά, τα έργα των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και Κωνσταντίνου Μέκιου, τα οποία εκδόθηκαν λίγο αργότερα και έγιναν και αυτά αιτία περαιτέρω αντιγραφών. Βλ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 1887, τ. 5B, 574· ΜΕΚΙΟΣ 1909, 128.

¹⁶ Ο παπά Νικόλας Ναστούλης, *ο Κασσωπαίων και Ζαλόγγου ιερέυς οικονόμος Νικόλαος Ναστούλης*,

ΕΙΚΟΝΑ 2. Ο παπά Νικόλας Ναστούλης.
(Φωτογραφία Frédéric Boissonnas, 1913)

Ο Νικόλαος Τζιοβάρας κατοικούσε στο Σέσοβο¹⁷ και ήταν γόνος Καπεταναίων. Ήταν πάντα πολέμιος των Τούρκων. Στην Κορακοφωλιά, μεταξύ Σεσόβου και Παλαιοροφόρου, με ολίγους διαλεχτούς, έδωσε μια γερή μάχη με τους Τούρκους και για να προφυλάσσεται από τις σφαίρες του εχθρού έφτιαξε ένα προσωρινό κάστρο, ξερότοιχο. Αυτό σώζεται και τώρα λέγεται το Κάστρο του Τζοβάρα. Στα Δούβιανα [Κρυοπηγή] ο Τζοβάρας έδωσε επίσης άλλη μια γερή μάχη με τους Τσάμηδες του Μαργαριτίου. [...] Στο Κάτω Κοτσανόπουλο ο Τζοβάρας εφόνευσε πολλούς Τσάμηδες σ' ένα παρεκκλήσι [της Παναγίας]. Πολεμοφόδια έφερνε από την Αγία Μαύρα [Λευκάδα] με καΐκια μέσω του Λούρου ποταμού. Έκτισε δε και εκκλησία επ' ονόματί του (Άγιος Νικόλαος) έναντι των Αγίων Αποστόλων, στον Βάλτο του Λούρου, στην αντίπερα όχθη του ποταμού. Σώζεται η πλάκα άνωθεν της θύρας με την αφιέρωσή του και το όνομά του.¹⁸ Επειδή ήταν φοβερός πολέμιος των Τσάμηδων, οι τελευταίοι κατόπιν ενέδρας στον πόρο ενός μικρού ποταμού πλησίον του [χω-

ριού] Λούρου, ελθόντες σε φονική με τον Τζοβάρα σύγκρουση κατά την οποία εφονεύθησαν αρκετοί Τσάμηδες, εφόνευσαν τον καπετάν Τζοβάρα. Οι σύντροφοί του (όσοι απόμειναν) ιδόντες τον θάνατο του αρχηγού των, παρέλαβαν το σώμα του και

όπως ο ίδιος υπέγραφε τις επιστολές του, ήταν για χρόνια ιερέας στη μονή Ζαλόγγου (1908-1916) και στην Καμαρίνα (1919-1950), βλ. ΝΑΣΤΟΥΛΗΣ χ.χ.: ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1985. Για τον Αναστάσιο Γεωργαντζή, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2014, 102.

¹⁷ Το Σέσοβο ήταν μικρό χωριό μεταξύ Καμαρίνας και Παλαιορόφορου. Στα τέλη του 19ου αιώνα κατοικείτο από 15 οικογένειες, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 236. Το 1927 μετονομάστηκε σε Πολύβρυσο. Μετά από ένα ισχυρό τοπικό σεισμό αποφασίστηκε, περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960, να μεταφερθεί αναγκαστικά, όπως και τα χωριά Παλαιορόφορος και Τρίκαστρο (Αγόρανα). Ως αποτέλεσμα, δημιουργήθηκε ο Νέος Ωρωπός, δίπλα στο χωριό Λούρος.

¹⁸ Όπως θα δούμε στο σχετικό με τον ναό του αγίου Νικολάου του Βάλτου κείμενο, στη συνέχεια του άρθρου, η επιγραφή αναφέρει το όνομα του Νάστου Τζοβάρα και όχι του Νικολού.

έφυγαν.¹⁹ Συνεπεία του θανάτου του Νικολού Τζοβάρα οι αδελφοί του έφυγαν από το Σέσοβο. Δεν τους κρατούσε ο τόπος. Έμεινε μόνον στο Σέσοβο η μητέρα του με μία εγγονή της από θυγατέρα, η οποία ήταν σύζυγος του Μάρκου Λιπιώτη. Απόγονοι του Μάρκου Λιπιώτη και συγγενείς του Τζοβάρα είναι οι οικογένειες των Μαρκαίων του Σεσόβου, οι οποίοι λέγονται και Τζοβαραίοι.²⁰

Κατά τον Αναστάσιο Γεωργαντζή, ο Νικολός Τζοβάρας ήταν σουλιώτικης καταγωγής, απόγονος καπεταναίων, έμεινε στο Σέσοβο, ήταν αρματολός στον Λούρο και τη Λάμαρη, και κλέφτης στο Καρπενήσι, τη Βόνιτσα, τον Βάλτο της Ακαρνανίας και την ορεινή περιοχή της Πρέβεζας μέχρι το Σούλι. Διαδέχθηκε στο αρματολίκι του Λούρου και της Λάμαρης τον Χονδρομάρα και τον Λάππα, του οποίου ήταν συγγενής.²¹

Η λαϊκή μνήμη διέσωσε μερικά δημοτικά τραγούδια που αναφέρονται στον καπετάν Νικολό Τζοβάρα. Επιλέγουμε μόνο ένα εξ αυτών και το αναπαράγουμε στο άρθρο μας. Στο τραγούδι περιγράφεται η δόλια δολοφονία του Τζοβάρα σε παραπόταμο του ποταμού Λούρου. Η θέση της δολοφονίας του είναι μέχρι σήμερα γνωστή ως *τα Πόρ' Τζοβάρια*, δηλαδή οι πόροι, τα περάσματα, του Τζοβάρα.²² Τα δύο περάσματα βρίσκονται 500 περίπου μέτρα δυτικά του κοιμητηρίου του Λούρου, στον μικρό δρόμο προς τον Νέο Ωρωπό (Εικ. 1). Στο σημείο των πόρων, δύο μικροί παραπόταμοι/χείμαρροι του Λούρου ρέουν σχεδόν παράλληλα και ενώνονται πιο κάτω για να τροφοδοτήσουν μαζί, όταν κατεβάζουν νερά, τον ποταμό Λούρο. Το γεγονός, όπως προαναφέρθηκε, έγινε στις αρχές καλοκαιριού του 1738:

*Βαρκοῦλαν ἐκατέβαινε τοῦ Λούρου τὸ ποτάμι,
τὰ ρέμματα ροβόλαγαν καὶ ἡ βαρκοῦλα τρέχει·
Καταμεσῆς τοῦ ποταμοῦ, ἔς τὸν πόρο τοῦ Τσιοβάρα,*

¹⁹ Η παράδοση διέσωσε ότι το σώμα του καπετάν Νικολού Τζοβάρα τάφηκε στο μοναστήρι του αγίου Αθανασίου στις Καμάρες, του οποίου ο ίδιος ήταν κτήτορας, όπως αναλυτικότερα θα δούμε πιο κάτω, στο σχετικό με τον ναό αυτόν κείμενό μας· πρβλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 239.

²⁰ Για την πρώτη μορφή του άρθρου, βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1955, με το σχετικό για τον Τζοβάρα κείμενο στα φύλλα 20 και 21 της εφημερίδας. Για τη διαφοροποιημένη, κάπως, μορφή του προηγούμενου άρθρου, χωρίς το τέταρτο μέρος του, βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1956, όπου και αναφορές στον Νικολό Τζοβάρα στη σελίδα 553. Για μερικές προσθήκες στο κείμενο, βλ. ΣΤΑΡΑΣ 1959, 51.

²¹ Αυτά αναφέρει ο Αναστάσιος Γεωργαντζής, τόσο σε δημοσιεύματά του σε τοπικές εφημερίδες και περιοδικά όσο και στο πόνημα του Πύρρου Στάρα, το οποίο –κατά τα όσα υπονοούνται στον υπότιτλο του βιβλίου και σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Δημήτρη (Τάκη) Π. Παπαδημητρίου (γεν. 1940), δασκάλου, συναδέλφου του Γεωργαντζή– εκείνος συνέγραψε στη συντριπτική του πλειονότητα. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1955· 1956· 1958· ΣΤΑΡΑΣ 1959, 49-52. Για τους Νικολό και Νάστο Τζοβάρα, βλ. και ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ 1984, 61-62 [63-64].

²² Για τον πόρο του Τζοβάρα, βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1956, 554· 1958, φ. 180· ΣΤΑΡΑΣ 1959, 52· ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ 1984, 62 [64]· ΖΑΚΑΣ 2006, 36.

τὰ ρέμματα ροβόλαγαν καὶ ἡ βαρκοῦλα ἐστάθη,
γιατὶ δεξιὰ τοῦ ποταμοῦ, 'ς ἓνα δεντρί μεγάλο,
ἓνα πουλὶ, μαῦρο πουλὶ, σὰν ἀπ' ἀνθρώπου στόμα,
στριγκιὰ φωνὴν ἐξέβγαλε, κ' οἱ λόγκοι ἀχολογοῦσαν.
—Καραβοκύρη, σὰν θὰ βγῆς ὄζ' ἀπὸ τὸ ποτάμι,
διαλάλησε 'ς τὴν Πρέβεζα, 'ς τὴ Βόνιτσα, 'ς τὸ Βάλτο,
νὰ μάθουν πῶς ἐσκότωσαν τὸν καπετὰν Τσιοβάρα.
Πέρναγε ψὲς μὲ δυὸ παιδιὰ 'ς τὴν Ἄρτα νὰ πηγαίνη,
κ' ἐδῶ καρτέρι τῶκαμαν Τοῦρκοι Μαργαριτιώταις.
Εἴκοσι βόλια τῶρριζαν τὰ τρία τὸν ἐπήραν,
τῶνα τὸν πῆρε 'ς τὸ μερί, τᾶλλο 'ς τὸ δέξιο χέρι,
τὸ τρίτο τὸ πικρότερο τοῦ τρύπησε τὰ στήθια.
Ψηλὴ φωνίτσαν ἔβγαλε, ψηλὴ φωνίτσα βγάζει·
«Μαργαριτιώταις ἄπιστοι, νυχτοπαλληκαράδες,
ἐγὼ ἂν σκότωσα πολλούς, πολλούς ἀπ' τοὺς 'δικούς σας,
παλληκαρίσια τῶκανα, δὲν 'σκότωνα τὴ νύχτα,
τὸ ξέρει ὄλ' ἡ Λάμαρη, ὁ Λοῦρος, τὸ Φανάρι».²³

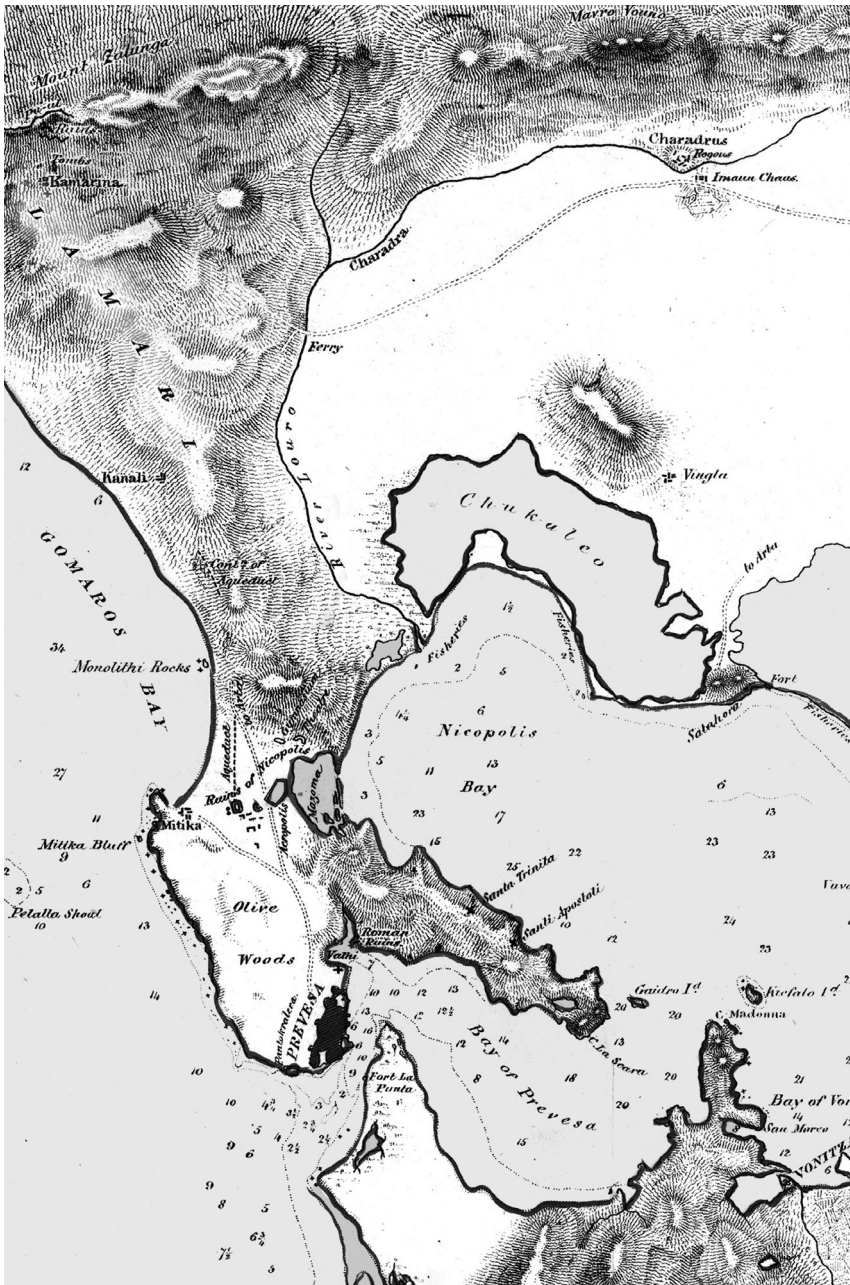
Ἄλλα δημοτικά τραγούδια σχετικά με τον Νικολό Τζοβάρα δημοσιεύονται ἀπὸ τους Γεώργιο Χασιώτη το 1866, Émile Legrand το 1874, Αθανάσιο Κυρ. Οικονομίδη το 1881 και Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο το 1887.²⁴

Ἡ Λάμαρη

Η σχεδόν πεδινή περιοχή του νότιου τμήματος του Νομού Πρέβεζας ονομάζεται Λάμαρη και εκτείνεται ἀπὸ τις ακτές του Ἰονίου πελάγους στα δυτικά,

²³ Αναπαράγουμε, ἐδῶ, τὴν ἐκδοχὴ ἀπὸ τὴ *Συλλογὴ Δημοδῶν Ἀσμάτων* του Παναγιώτη Αραβαντινοῦ, τὴν ὁποία συνέταξε μὲν το 1861, δημοσιεύθηκε δε ἀπὸ τοὺς γιους του, δέκα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1880, 38. Στὴν ἐκδοση δηλώνεται ὅτι τὸ δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι τραγουδιόταν το 1770. Παραλλαγή του δημοσίευσε το 1866 ὁ Γεώργιος Χρ. Χασιώτης, ἀναφέροντας ὅτι το ἀπέσπασε ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν Διαγωνισμάτων Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου τοῦ 1865. Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1866, 207-208. Ὁ Αραβαντινὸς ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Χασιώτης πῆρε τὸ τραγούδι ἀπὸ τὴ δική του συλλογὴ, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1880, 39. Δημοσιεύθηκε, ἐπίσης, στο ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ 1941, 4-5.

²⁴ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1866, 110· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1881, 25· ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 1887, 574-575· LEGRAND 1874, 80-82, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ τραγούδι ἀπὸ τὸ 1672 καὶ κάνει τὸν Αραβαντινὸ νὰ ἀναρωτιέται, πρβλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1880, 39. Ἡ χρονολογία που ἀναφέρει ὁ Legrand (1672), θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος καὶ τὸ ὀρθὸ νὰ ἦταν 1772, ὅπως σιωπηρὰ διορθῶνει ὁ Γιάγκας στὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ 1959, 115-116. Δημοτικά τραγούδια σχετιζόμενα με τὴ Λάμαρη δημοσιεύονται, μετὰξὺ ἄλλων, στο ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1956, 554 καὶ ΖΙΑΓΚΟΣ 1974, 300-301.

ΕΙΚΟΝΑ 3. Λεπτομέρεια χάρτη του Αμβρακικού κόλπου, σχεδιασμένου από τον James Wolfe το 1830. (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα. IAN 0557)

μέχρι τον ρου του ποταμού Λούρου στα ανατολικά. Τα βόρεια όριά της φτάνουν στις υπώρειες των βουνών της Ρηνιάσας, του Ζαλόγγου, του Βαλαωρίτη και των Ηλιοβουνίων, ενώ στα νότια φτάνει μέχρι τα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης. Το μεγαλύτερο μέρος της Λάμαρης αποτελείται από λιβαδικές ακαλλιέργητες εκτάσεις στις οποίες παραχείμαζαν, για αιώνες, Βλάχοι και Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι. Κατά τους 18ο και 19ο αιώνες τα κυριότερα χωριά της Λάμαρης ήταν ο Λούρος, ο Παλαιορόφορος και η Καμαρίνα στο βόρειο τμήμα της, το Μιχαλίτσι και τα Φλάμπουρα στο νότιο και ο Μύτικας, το Κανάλι και η Καστροσυκιά στο δυτικό.²⁵

Στη χαρτογραφία η Λάμαρη εμφανίζεται τόσο σε ελληνικούς όσο και ξένους χάρτες. Επιλέγουμε να παρουσιάσουμε μόνο δύο από αυτούς, οι οποίοι συμπεριέχονται στη συλλογή του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις* και οι οποίοι εμφανίζουν το τοπωνύμιο Λάμαρη κατά τον 19ο αιώνα. Ο παλαιότερος είναι έργο του αξιωματικού του Βρετανικού Ναυαρχείου James Wolfe (1801-1849), ο οποίος χαρτογράφησε τον Αμβρακικό κόλπο το 1830. Ο χάρτης τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1833 από τον W. Day, με χαρακτή τον C. Bradbury. Παρά το ότι απευθύνεται σε ναυτικούς και επικεντρώνεται στον Αμβρακικό, αναφέρει την πεδιάδα *Lamari* της νότιας Ηπείρου και δύο μόνο από τα χωριά της: το Κανάλι και την Καμαρίνα (Εικ. 3). Ο δεύτερος είναι ένας από του ελάχιστους ελληνικούς χάρτες του 19ου αιώνα. Σε αυτόν αποτυπώνεται ολόκληρη η Ήπειρος και δημιουργός του είναι ο Ζιτσαίος χαρτογράφος Μιχαήλ Θ. Χρυσόχοος (1834-1921). Τυπώθηκε στην Αθήνα το 1881, στο λιθογραφείο του Γ. Κόλμαν. Σε ένα από τα τέσσερα φύλλα του χάρτη αυτού περιλαμβάνεται και η πεδιάδα της *Λάμμαρης*, όπου καταγράφονται τα χωριά Ρηνιάσσα, Συντικιά, Καστροσυκιά, Καναλόπουλο, Κανάλι, Μιχαλίτσι, Φλάμπουρο, Μαρτανιοί, Καμαρίνα, Λιμπόχοβο, Δούβιανα, Παλιορόφορος, Λούρος, Καντζάς κ.ά. (Εικ. 4).

Η ετυμολογία της λέξης *Λάμαρη* είναι αβέβαιη. Κατά τον επίσκοπο Άρτης και Πρεβέζης Σεραφείμ Ξενοπούλο, η λέξη –γραφόμενη κατ’ αυτόν με δύο μι, *Λάμμαρη*, λόγω του ετύμου της– είναι ιταλόφωνη και σχηματίστηκε από το ιταλικό άρθρο *la* και το ελληνικό επίθετο *άμμηρά*, δηλαδή *χώρα άμμώδης*, επειδή οι παραλίες της καλύπτονται από μεγάλες αμμουδιές. Το ελληνικό *Άμμηρά* έγινε από τους ιταλόφωνους κατακτητές (Βενετούς) *Λαμμηρά*, και επομένως *Λάμμαρη*.²⁶

Κατά τον κ. Γιώργο Ι. Μουστάκη, Πρεβεζάνο ιστοριοδίφη με συρρακιώτικη καταγωγή και γνώστη της βλάχικης γλώσσας, η λέξη έχει βλάχικη προέλευση, από το *la mare* που σημαίνει *στη θάλασσα*.²⁷ Το μόριο *la* στη βλάχικη γλώσσα χρησιμοποιείται συχνά για να δείξει κατεύθυνση, προορισμό. Οι Συρρακιώτες νομάδες

²⁵ Για τη Λάμαρη, βλ. ενδεικτικά ΛΑΜΠΡΙΑΝΗΣ 1880, τ. 2, 154-156· ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1958, φ. 179· ΣΤΑΡΑΣ 1959, 47-48. Για συγκεντρωτικό κατάλογο των χωριών της Λάμαρης κατά τον 19ο αιώνα, βλ. ΚΑΨΑΛΗ 2000, τ. 2, πίν. 7β.

²⁶ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 234.

²⁷ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2008, 11. Περισσότερες πληροφορίες για τη Λάμαρη στο *ίδιο*, 243-245.

ΕΙΚΟΝΑ 4. Λεπτομέρεια χάρτη της Ηπείρου, σχεδιασμένου από τον Μ. Θ. Χρυσόχο το 1881. (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα. IAN 0632)

κτηνοτρόφοι έλεγαν στη γλώσσα τους ότι θα κατέβουν *στη θάλασσα, la mare*, για να ξεχειμωνιάσουν τα κοπάδια τους και έτσι έδωσαν το όνομα Λάμαρη στην περιοχή αυτή. Θεωρώ πειστική και αληθοφανή την άποψη του κ. Μουστάκη.

Ο Συρρακιώτης κ. Μιχάλης Β. Αυδίκος, θεολόγος, καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης και γυμνασιάρχης, μας επισήμανε ότι *la mari* στη βλάχικη γλώσσα σημαίνει *στη μεγάλη*. Κατ' αυτήν την ετυμολογική εκδοχή, οι Συρρακιώτες κτηνοτρόφοι πιθανόν να εννοούσαν ότι πήγαιναν για να ξεχειμωνιάσουν *στη μεγάλη* πεδιάδα της νότιας Ηπείρου.

Αποκλείουμε την προέλευση του τοπωνυμίου από το όνομα κάποιου μεγάλου γαιοκτήμονα με το όνομα Λάμαρης, καθώς, αναζητώντας ανθρώπους με αυτό το επώνυμο ανά την Ελλάδα και επικοινωνώντας με μερικούς εξ αυτών, διαπιστώσαμε ότι το επώνυμό τους προέρχεται από τον τόπο προέλευσης των προγόνων τους και όχι το αντίστροφο.²⁸

Στην ορεινή Εύβοια, στην περιοχή της Δίρφυος και δυτικά της Κύμης, υπάρχει χωριό με το όνομα Λάμαρη, το οποίο δημιουργήθηκε από κατοίκους του Σουλίου ή των παρασυλιώτικων περιοχών μετά τη φυγή τους από τον χώρο που κατοικούσαν. Επέλεξαν τον τόπο της Δίρφυος, όπου έχτισαν τα σπίτια τους, ώστε να είναι μακριά από οικιστικά κέντρα και να θυμίζει την ορεινή φύση του χώρου καταγωγής τους. Κατά τον συγγραφέα της ιστορίας του χωριού, Δημήτριο Η. Κοκονό, οι πρώτοι κάτοικοί του ήρθαν από την περιοχή της Λάμαρης Πρεβέζης.²⁹

Ναός αγίου Νικολάου Καναλίου

Τὸ χωρίον Κανάλι [...] ἔχει δύο ἱεροὺς Ναοὺς, τῆς τε ἁγ. Παρασκευῆς [...] καὶ τὸν ἀρχαῖον τοῦ ἁγ. Νικολάου, ὅστις ᾠκοδομήθη ὑπὸ Νικολάου Τσιαβάρρα, γράφει ο τελευταῖος ἐπίσκοπος Ἄρτης καὶ Πρεβέζης Σεραφεῖμ Ξενόπουλος το 1884.³⁰

Ο ναός του αγίου Νικολάου ήταν κτισμένος στην κορυφή, σχεδόν, ενός λόφου με ὕψος 120 περίπου μέτρων, στο ανατολικό τμήμα του χωριού Κανάλι.³¹ Η θέση

²⁸ Χαρακτηριστικές ήταν οι απαντήσεις τριών εξ αυτών. Ο Ηλίας Λάμαρης, κάτοικος Πατρών, ανέφερε ότι οι πρόγονοί τους ήρθαν στην περιοχή της Πάτρας από την Ιθάκη, όπου είχαν καταφύγει μετά τους διωγμούς των Σουλιωτών από την Ήπειρο, λόγω της ασφάλειας που προσέφεραν σε αυτούς τα βενετοκρατούμενα τότε Επτάνησα. Ονομάτισαν την περιοχή της Πάτρας, όπου κατοίκησαν, Νέο Σούλι για να τους θυμίζει τον τόπο καταγωγής τους. Ο Χαράλαμπος Λάμαρης, κάτοικος Αθηνών, ανέφερε ότι οι παλαιότερες γενιές της οικογένειάς του έλεγαν ότι κατάγονται από την Ήπειρο. Ο Ανδρέας Λάμαρης, κάτοικος Λάρισας, ανέφερε ότι οι πρόγονοί του κατάγονταν από χωριό κοντά στο Ζάλογο.

²⁹ Βλ. ΚΟΚΟΝΟΣ 1993.

³⁰ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 238.

³¹ Ευχαριστούμε τον αρχιμανδρίτη π. Αρσένιο Νυδριώτη, εφημέριο του ναού της αγίας Παρασκευής Καναλίου, και τον θεολόγο και ιεροψάλτη κ. Αθανάσιο Π. Δημητριάδη για τις υποδείξεις τους σχε-

του λόφου ελέγχει τη διάβαση από τα χωριά του παραλιακού μετώπου του Νομού Πρέβεζας (Καστροσυκιά, Ριζά, Λούτσα κ.λπ.) προς το ανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Λάμαρης. Από την κορυφή του λόφου υπάρχει οπτική επαφή τόσο με το σημερινό χωριό Αρχάγγελο όσο και με τη Σκάλα του Λούρου, όπου ο καπετάν Τζοβάρας είχε κατασκευάσει άλλους δύο ναούς, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω.

Σύμφωνα με τα όσα μας αφηγήθηκε ο κ. Χρήστος Γ. Καρτεζίνης (γεν. 1946) –συνταξιούχος καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης από το Κανάλι, ο οποίος διαμένει πλέον στην Αθήνα, και εγγονός του παπά Κωνσταντίνου Καρτεζίνη (περ. 1870-1926), εφημέριου στο Κανάλι (περ. 1890-1926)– ο ναός, μετά την απελευθέρωση της περιοχής και την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα (1912-1913), χρησιμοποιήθηκε ως σχολείο. Ο πατέρας του, Γεώργιος Κ. Καρτεζίνης (1908-1988), και άλλα παιδιά από το Κανάλι διδάσκονταν τα μαθήματα του σχολείου στον παλαιό ναό από έναν καλόγηρο, ο οποίος τους εξιστορούσε ότι ο ναός είχε κτιστεί από τον καπετάν Τζοβάρα μετά από το εξής γεγονός: όταν Τούρκοι χωροφύλακες κυνηγούσαν τον καπετάν Τζοβάρα, αυτός ανέβηκε και κρύφτηκε σε ένα μεγάλο δένδρο του λόφου του Καναλιού και, όταν οι χωροφύλακες με τα σκυλιά τους τον πλησίασαν επικίνδυνα, ο Τζοβάρας ζήτησε από τον άγιο Νικόλαο να τον σώσει και θα του αφιέρωνε τρεις ναούς στο όνομά του. Πράγματι οι Τούρκοι δεν τον εντόπισαν και σε εκπλήρωση της υπόσχεσής του έκτισε, στο σημείο που σώθηκε, τον ναό του αγίου Νικολάου στο Κανάλι και άλλους δύο ναούς.

Εάν ο ναός όντως κτίστηκε από τον Νικόλαο Τζοβάρα, όπως ο Σεραφείμ Ξενόπουλος αναφέρει, τότε αυτός ανάγεται στην προ της δολοφονίας του πρώτου χρονολογία, το καλοκαίρι του 1738. Υπό αυτήν την προϋπόθεση, ο *καπετάν Τζοβάρας* της λαϊκής παράδοσης, που διασώζει ο κ. Χ. Γ. Καρτεζίνης, είναι ο Νικόλαος.

Ο ναός αυτός, λόγω της στρατηγικής θέσης στην οποία ήταν κτισμένος, μετατράπηκε κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου από τους Ιταλούς σε πολυβολείο και μετά την Κατοχή ερειπώθηκε. Περί το 1970 σώζονταν μόνο τα θεμέλιά του και η κόγχη της προσκομιδής. Το 1977 άρχισε η ανέγερση του υπάρχοντος σήμερα μικρού ναού, μετά την κατεδάφιση των ερειπίων του παλαιού. Ο νέος ναός εγκαινιάστηκε το 1986 από τον τότε μητροπολίτη Μελέτιο (Εικ. 5).³²

τικά με προφορικές παραδόσεις που αφορούν τον ναό του αγίου Νικολάου Καναλιού, καθώς και τη βοήθειά τους κατά την επίσκεψή μας στον ναό, την 27η Ιουνίου 2021.

³² Στη δυτική όψη του ναού υπάρχει μαρμάρινη επιγραφή με 22 στίχους: ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ | ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΝΑΛΙΟΥ | ΑΥΤΟΣ Ο Ι. ΝΑΟΣ ΑΝΗΓΕΡΘΗ | ΥΠΟ ΑΡΜΑΤΟΛΩΝ ΚΑΙ ΚΛΕΦΤΩΝ | ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑΣ | ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ. | ΚΑΤΑΣΤΡΑΦΗΣ [sic] ΟΛΟΣΧΕΡΩΣ ΥΠΟ | ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗΝ ΙΤΑΛΟΓΕΡΜΑΝΩΝ [sic] | ΤΟ ΕΤΟΣ 1940. | ΚΑΙ ΤΟ 1977 30 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ | ΣΩΤΗΡΙΩ [sic] ΕΤΟΣ ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ | ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΙΔ/ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ | Ν. ΚΟΛΙΟΚΩΤΣΗ ΜΕ ΔΩΡΕΑΙΣ [sic] | ΕΥΛΑΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ | ΤΟΥ ΚΑΝΑΛΙΟΥ. | ΚΑΙ ΣΤΙΣ 15 ΙΟΥΝΙΟΥ 1986 | ΣΩΤΗΡΙΩ [sic] ΕΤΟΣ ΗΜΕΡΑ | ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΓΚΑΙΝΙΑΣΘΗ ΑΠΟ | ΤΟΝ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΝ | ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΝ Κ.Κ. ΜΕΛΕΤΙΟΝ. | ΑΙΩΝΙΑ Η ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ | ΚΤΗΤΟΡΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ.

ΕΙΚΟΝΑ 5. Ο ναός αγίου Νικολάου Καναλίου. Όψη από τα βορειοανατολικά.
(Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Ιούνιος 2021)

Ναός αγίου Νικολάου Τριανταφυλλιάς

*Ε*ἰς τὸ λιβάδιον τὸ καλούμενον Τριανταφυλλιά, σώζεται [...] Ναὸς τοῦ ἁγ. Νικολάου, οὗ δομήτωρ ὁ Καπετὰν Νικόλαος Τσιοβάρας, πλησίον δὲ τοῦ Ναοῦ τούτου ὑπάρχει καὶ τις πηγὴ ὕδατος καλουμένη ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων «Λόμπα», γράφει ὁ ἐπίσκοπος Σεραφεῖμ Ξενόπουλος το 1884.³³

Το λιβάδι Τριανταφυλλιά βρίσκεται νοτιοδυτικά της μονής Κοζύλης και στην περιοχή του σημερινού χωριού Νέα Σινώπη. Στο λιβάδι αυτό εγκαταστάθηκαν, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οικογένειες Μικρασιατών προσφύγων προερχόμενων κυρίως από την επαρχία Αμάσειας της Σαμψούντος του Πόντου. Επέλεξαν αυτόν τον χώρο, διότι υπήρχε και πηγαίο νερό και ο ναός του αγίου Νικολάου, στον οποίο αναφέρεται ο Σεραφεῖμ Ξενόπουλος και ο οποίος, κατ' αυτόν, κτίστηκε από τον καπετάν Νικόλαο Τζοβάρα.

Ο ναός αυτός βρισκόταν, σύμφωνα με μαρτυρίες γεροντότερων κατοίκων της

³³ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 239.

ΕΙΚΟΝΑ 6. Ο ναός αγίου Νικολάου Νέας Σινώπης. Όψη από τα δυτικά.
(Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Ιούνιος 2021)

Νέας Σινώπης, στον χώρο όπου σήμερα είναι το κοιμητήριο του χωριού, βόρεια του σημερινού ομώνυμου ναού. Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες στον χώρο, ο ναός που είχε κτίσει ο Τζοβάρας, ήταν ερειπωμένος. Οι νεοεγκαταστημένοι κάτοικοι της Νέας Σινώπης επισκεύασαν πρόχειρα τον μικρό αυτόν ναό και εξυπηρετούσαν εκεί τις θρησκευτικές τους ανάγκες μέχρι το 1950, όταν κατασκευάστηκε ο νέος ναός του χωριού (Εικ. 6).³⁴

Ένας από τους πρώτους νεκρούς του γειτονικού χωριού Νέα Σαμψούντα –στο οποίο εγκαταστάθηκαν οικογένειες Πόντιων προσφύγων, προερχόμενων κυρίως

³⁴ Ευχαριστούμε τον κ. Όμηρο Β. Ορφανίδη (γεν. 1948), για χρόνια επίτροπο του ναού του αγίου Νικολάου Νέας Σινώπης, τον κ. Νικόλαο Ελ. Χατζηθεοδώρου (γεν. 1929) και την κ. Ελισσάβετ Σ. Καλαϊντζόγλου-Δημητριάδου, σύζυγο Αθανασίου Αντωνιάδου (γεν. 1939), κατοίκους Νέας Σινώπης, για τις πληροφορίες που μοιράστηκαν μαζί μας σχετικά με τον παλιό και τον νέο ναό του αγίου Νικολάου κ.ά., κατά την επίσκεψή μας στη Νέα Σινώπη, την 27η Ιουνίου 2021.

από την περιοχή της Σαμψούντος— ήταν ο γέρον παπάς τους Χαράλαμπος (Χάμπος) Καρακασίδης. Σύμφωνα με τα όσα μας αφηγήθηκαν τόσο ο κ. Όμηρος Β. Ορφανίδης όσο και ο κ. Νικόλαος Ελ. Χατζηθεοδώρου, στη Νέα Σαμψούντα δεν υπήρχε ούτε ναός ούτε κοιμητήριο, όταν πέθανε ο παπά-Χαραλάμης, στο τέλος του 1922, και ως εκ τούτου έφεραν το άψυχο σώμα του στη Νέα Σινώπη και τάφηκε πίσω (ανατολικά) από το ιερό του ναού του αγίου Νικολάου.

Ο τάφος του παπά Χαραλάμης Καρακασίδη σώζεται μέχρι σήμερα.³⁵ Εκ της θέσεώς του μπορούμε να κατανοήσουμε τον ακριβή χώρο, όπου έστεκε ο ναός τον οποίο έκτισε ο καπετάν Νικόλαος Τζοβάρας. Βρισκόταν λίγα μέτρα βορειότερα του σημερινού ναού του αγίου Νικολάου, ο οποίος κατασκευάστηκε το 1950.³⁶ Για την κατασκευή του νέου ναού χρησιμοποιήθηκαν και τα δομικά υλικά του παλαιού ναού του καπετάν Τζοβάρας, με αποτέλεσμα αυτός σχεδόν να εξαφανιστεί. Μέρος των θεμελίων του παλαιού ναού σώζονταν για αρκετά χρόνια, αλλά με τη δημιουργία του κοιμητηρίου και την αύξηση του αριθμού των τάφων, αυτά έχουν σχεδόν εκλείψει. Υπάρχουν, όμως, ακόμη στον χώρο του κοιμητηρίου μερικές διάσπαρτες μεγάλες πέτρες από την παλαιά κατασκευή του ναού.

Από τους ντόπιους κανείς δεν θυμάται πού ήταν η περιοχή «Λόμπα», την οποία αναφέρει ο Σεραφεΐμ Ξενόπουλος, αλλά η κ. Ελισσάβη Σ. Καλαϊντζόγλου μάς είπε ότι σε δυο-τρία σημεία του χωριού υπήρχαν πηγαία νερά, όπου και φτιάχτηκαν βρύσες από τον πατέρα της Σεραφεΐμ.

Ναός αγίου Αθανασίου στις Καμάρες

*Έ*ξω τοῦ χωρίου Κανάλι, περὶ τὴν ἡμίσειαν ὄραν μακρὰν, ὑπῆρχε ποτε, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἐρείπια, μονὴ τῆς τοῦ Μεγάλου Αθανασίου, οἰκοδόμημα τῆς ἡ' ἑκατονταετηρίδος, ἧς κτήτωρ ὑπῆρξεν ὁ καπετὰν Νικόλαος Τσιοβάρας· κατεδαφισθέντων δὲ, ἔνεκα τῶν περιστάσεων τῶν οἰκημάτων πάντων, ἔμεινε καὶ ὁ ναὸς ὄλως ἀπροστάτευτος ἄχρι τοῦ ἔτους 1872, ὅτε διωρίσθη παρὰ τοῦ μητροπολίτου ἐπιστάτης αὐτοῦ Πρεβεζαῖος τῶν γέρον, Ἰωάννης Καλαντζῆς, μετονομασθεὶς διὰ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος Ἱερεμίας· ὅπισθεν τοῦ αγίου Βήματός ἐστι τάφος τῶν κατασκευασμένων ἐκ τετορνευμένων λίθων, ἐν ᾧ λέγεται ὅτι ἐτάφη τὸ σῶμα τοῦ δομητοροῦ· ἡ μονὴ αὕτη τανῦν καλεῖται «ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος εἰς τὰς Καμάρας».³⁷

Στην παραπάνω αναλυτική περιγραφή ο επίσκοπος Σεραφεΐμ Ξενόπουλος μας δίδει πληροφορίες για την ιστορική διαδρομή του ναού και της μονής του αγίου Αθα-

³⁵ Στη μαρμάρινη ταφόπλακα, η οποία κατά τη γνώμη μας είναι της δεκαετίας του 1960, αναγράφεται: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΗΣ | ΙΕΡΕΥΣ | [ΑΠΕΒΙΩΣΕ ΤΟ] 1922.

³⁶ Στη νότια όψη του ναού υπάρχει μαρμάρινη επιγραφή που αναφέρει: ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΕΡΑΝΟΥ | ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΠΑΥΛΟΥ Α' | ΕΝ ΕΤΕΙ 1950.

³⁷ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 239.

ΕΙΚΟΝΑ 7. Ο ναός αγίου Αθανασίου Αρχαγγέλου. Όψη από τα βόρεια.
(Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Ιούνιος 2021)

νασίου στις Καμάρες, μέχρι το 1884. Σύμφωνα με αυτήν, ο ναός ήταν το καθολικό ομόνυμης μονής που κτίστηκε από τον καπετάν Νικολό Τζοβάρα τον 18ο αιώνα. Τα κτίσματα της μονής, αλλά όχι ο ναός, είχαν καταρρεύσει το 1872, όταν ο Σεραφείμ διόρισε επιστάτη τού ναού τον Πρεβεζάνο γέροντα Ιωάννη Καλαντζή, ο οποίος έγινε μοναχός και ονομάστηκε Ιερεμίας. Σύμφωνα με την παράδοση που διασώζει ο Ξενόπουλος, και κατά τις συνήθειες της εποχής, ο κτήτορας της μονής, καπετάν Νικολός Τζοβάρας, τάφηκε πίσω από το ιερό του ναού.³⁸

Την παράδοση αυτή διέσωσαν και ηλικιωμένοι κάτοικοι του Καναλίου, οι οποίοι βεβαίωσαν στον Δημήτριο Καμαρούλια, όταν αυτός συνέγραφε το μνημειώδες για τα μοναστήρια της Ηπείρου έργο του, κατά τη δεκαετία του 1990, ότι στο μικρό ύψωμα που υπάρχει πάνω από το χωριό Αρχάγγελος, υπήρχε μια εκκλησία του αγίου Αθανασίου και δύο μικρά κελιά. Στα ερείπιά τους κτίστηκε εκ βάθρων η νέα εκκλησία του αγίου Αθανασίου, η οποία δεν θυμίζει τίποτε από το παρελθόν (Εικ. 7).³⁹

³⁸ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο καπετάν Νικολός Τζοβάρας δολοφονήθηκε το 1738.

³⁹ Βλ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, τ. 2, 374.

Φαίνεται ότι ο μοναχός Ιερεμίας, όταν διορίστηκε επιστάτης του ναού και της μονής, το 1872, επιδιόρθωσε τον *ἀπροστάτευτο ἄχρι τοῦ ἔτους* εκείνου ναό και ξανάχτισε τα ερειπωμένα κελιά της μονής. Ως εκ τούτου, οι γεροντότεροι κάτοικοι του Καναλίου, γειτονικού με τον Αρχάγγελο χωριού, ενθυμούνται τις κατασκευές αυτές 50-60 χρόνια αργότερα, όπως αναφέρει ο Δ. Καμαρούλιας.

Τα ίδια επιβεβαιώνονται και από τα όσα μας διηγήθηκε ο π. Παναγιώτης Βουλιστιώτης (γεν. 1947), εφημέριος του ναού του αγίου Αθανασίου Αρχαγγέλου από τον Ιανουάριο του 1978.⁴⁰ Σύμφωνα με τη διήγησή του, όταν οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας έφτασαν στον χώρο όπου δημιουργήθηκε το χωριό Αρχάγγελος, υπήρχε εκεί ερειπωμένος μικρός ναός, πάνω στον λόφο όπου σήμερα βρίσκεται ο καινούργιος ναός του αγίου Αθανασίου, καθώς και ένα βοηθητικό κτήριο με δύο δωμάτια.⁴¹ Οι νέοι κάτοικοι επισκεύασαν τον ναό εκείνον, ο οποίος έγινε ο ενοριακός τους ναός. Παράλληλα, δίπλα στον ναό ενταφιάζονταν οι κοιμηθέντες κάτοικοι του χωριού. Όταν, το 1978, διορίστηκε εφημέριος στον Αρχάγγελο ο π. Παναγιώτης, σκέφθηκε να κτίσει νέο ναό στο χωριό και να μετατρέψει τον τότε υπάρχοντα σε κοιμητηριακό. Επειδή, όμως, δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει το απαραίτητο για τον σκοπό αυτόν ποσό χρημάτων, αποφασίστηκε, το 1982, να επεκταθεί ο παλιός ναός προς τα δυτικά, ώστε να μεγαλώσει και να εξυπηρετεί τις ανάγκες των κατοίκων του χωριού. Κανείς δεν θυμάται να υπάρχει τάφος του καπετάν Νικολού Τζοβάρια εκεί. Ο πρώτος, όμως, εφημέριος του Αρχαγγέλου, π. Κωνσταντίνος Τουμανίδης, όταν απεβίωσε, το 1952, τάφηκε δίπλα και βορειοανατολικά του ιερού του τότε ναού.

Ο σημερινός, λοιπόν, ναός του αγίου Αθανασίου Αρχαγγέλου είναι κτισμένος στον ίδιο χώρο που ήταν το καθολικό της μονής του αγίου Αθανασίου, που έκτισε ο καπετάν Νικολός Τζοβάριας, όπου κατά την παράδοση τάφηκε.⁴²

Ναός αγίου Νικολάου Βάλτου

Στην ανατολική όχθη του ποταμού Λούρου σώζονται ερείπια του αγίου Νικολάου, ονομαζόμενου *του Βάλτου*, διότι πράγματι είναι κτισμένος σε περιοχή βαλτώδη, στις προσχώσεις που έχουν δημιουργηθεί από τον ποταμό Λούρο. Τα ερείπια του ναού δύσκολα εντοπίζονται, πλέον, διότι έχουν καλυφθεί από πυκνή παραποτάμια βλάστηση. Βρίσκονται σε απόσταση 1,1 σχεδόν χιλιομέτρου από

⁴⁰ Ευχαριστούμε τον π. Παναγιώτη Βουλιστιώτη για τις πληροφορίες που μας έδωσε σχετικά με την ιστορία του ναού κατά την επίσκεψή μας στον Αρχάγγελο, την 27η Ιουνίου 2021.

⁴¹ Σε αυτό το βοηθητικό κτήριο εγκαταστάθηκε η οικογένεια του πατέρα τού μετέπειτα ψάλτη του ναού Κωνσταντίνου Τσενικλόγλου.

⁴² Για την παράδοση που αναφέρεται στην ταφή του καπετάν Νικολού Τζοβάρια στον χώρο, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 239. Για άλλη παράδοση, που αναφέρει ότι αυτός τάφηκε στο χωριό καταγωγής του, στον άνω ρου του ποταμού Αχέροντα, βλ. ΖΑΚΑΣ 2006, 37.

τους δύο ναούς του Αποστόλου Παύλου, στο Λιθάρι –μετρημένη σε ευθεία γραμμή και ανατολική-βορειοανατολική κατεύθυνση–, και στα δυτικά της μικρής λιμνοθάλασσας Κωνστάντιο, που είναι τμήμα της μεγαλύτερης λιμνοθάλασσας της Ροδιάς.

Ο επίσκοπος Σεραφείμ Ξενόπουλος αναφέρει, το 1884, τα ακόλουθα για τον ναό αυτόν: *Οὐ μακρὰν τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ ἐπ' ὀνόματι τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, «Λιθάρι» ἐπικαλουμένου, ἐν τῇ ἄκρᾳ τοῦ ποταμοῦ Λούρου, ἐντὸς τοῦ Βάλτου, σώζεται Ναός τις, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Νικολάου, οὗ κτήτωρ λέγεται ὁ Νικόλαος Τσιοβάρας, οἰκοδομηθεὶς κατὰ τὰ μέσα τῆς 18 ἑκατονταετηρίδος, ὡς ὁρᾶται ἐκεχαραγμένον τοῦτο ἐπὶ τινος λευκῆς πλακός· παραμεληθεὶς δὲ ἀνανεώθη εἴτα ὑπὸ τινος εὐλαβοῦς Χριστιανοῦ, Πρεβεζαίου τὸ Μοναχικὸν ὑποδυσασμένου τριβώνιον Κωνσταντίνου Τζούνη· τούτου δὲ καταδιωχθέντος ἐν ἔτει 1866, συνεργεῖα δαιμονικῆ, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν ἕτερος Μοναχὸς ἐκ Καμαρίνης Ἀγάπιος· καὶ τούτου δὲ μετὰ μικρὸν ἀποβιώσαντος, ἔμεινε καὶ ὁ Ναὸς οὗτος διευθυνόμενος παρὰ τοῦ ἡγουμένου Κοζύλης καὶ Λιθαρίου.⁴³*

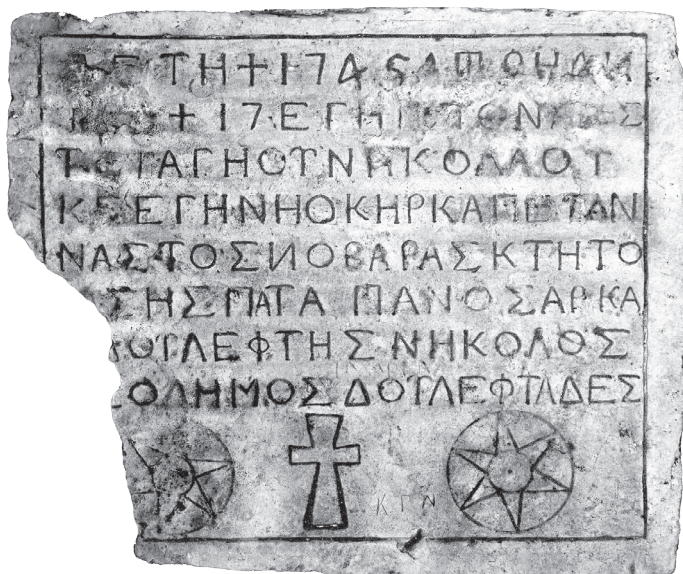
Το καλοκαίρι του 1958 επισκέφθηκε τον ναό ο Αναστάσιος Γεωργαντζής και περιέγραψε την κατάσταση του σε άρθρο το οποίο δύσκολα μπορεί να εντοπισθεί, καθώς δημοσιεύθηκε μόνο στην εφημερίδα *Αγών Πρεβέζης*.⁴⁴ Παραθέτουμε, ακολούθως, τα σημαντικότερα στοιχεία από το άρθρο του.

Μέχρι το 1940 ο παπὰς της μονῆς των ἁγίων Ἀποστόλων στο Λιθάρι λειτουργούσε, μια-δυο φορές τον χρόνο, στον ναό του ἁγίου Νικολάου του Βάλτου. Το 1958, ο ναός ἦταν ερειπωμένος και χωρίς στέγη, καθώς αὐτὴ εἶχε αφαιρεθεῖ ἀπὸ τους Ἰταλοὺς στη διάρκεια της Κατοχῆς. Στη συνέχεια ο ναός χρησιμοποιήθηκε ως στάβλος ἀπὸ ντόπιους χοιροτρόφους. Εἶχε μήκος 11 μέτρα, πλάτος 6 περίπου μέτρα και ὕψος 3,5 μέτρα. Εἶχε δύο μικρά παράθυρα: ἓνα πρὸς βορρᾶ και ἓνα πρὸς νότο. Η πλευρά του θόλου του ἱεροῦ και η νότια πλευρά του ἦταν παντελῶς γκρεμισμένες. Ο στύλος της Ἀγίας Τράπεζας ἦταν παραπεταμένος, ἀλλὰ η Ἀγία Τράπεζα δεν βρέθηκε. Στην προσκομιδὴ υπήρχε ἀκόμη η βυζαντινῆς τεχνοτροπίας γαλήνια και ἐπιβλητικὴ μορφή του Ναζωραίου. *Εἶχε τὰ χέρια του μπρὸς στὰ γόνατά του, γιατί ἦταν καθιστὸς, καὶ στὶς παλάμες του διακρίνονταν τὰ αἵματα ἀπὸ τὰ καρφιά τῶν παρανόμων. Πίσω του ἦταν ὁ Σταυρὸς τοῦ Μαρτυρίου.* Η πόρτα εἰσόδου του ναοῦ, στη δυτικὴ πλευρά, ἦταν ημικυκλικὴ και υποβασταζόταν ἀπὸ ασβεστολιθικούς, λαξευμένους κίονες. Πάνω ἀπὸ την πόρτα υπήρχε ἐπιγραφή με τη χρονολογία κτίσεως του ναοῦ και τὰ ὀνόματα του κτήτορα και των κτιστᾶδων της.

Ο Γεωργαντζής, ευτυχῶς, δημοσίευσε το μεγαλύτερο τμήμα του κειμένου της ἐπιγραφῆς και προσπάθησε, με τις δυνατότητες της ἐποχῆς, να την ἐρμηνεύσει. Λόγω της δημοσίευσῆς της ἀπὸ τον Γεωργαντζή, μπορούμε να την ταυτίσουμε με σωζόμενη ἐπιγραφή που ἔχει πλέον περιέλθει στις συλλογές του νέου Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Νικολόλεως. Φαίνεται ὅτι ο ἴδιος ἔκανε τις ἀπαιτούμενες ἐνέργειες,

⁴³ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 259.

⁴⁴ Η ἐπίσκεψη ἐγίνε την 8η Ἰουλίου 1958 και το ἀρθρο δημοσιεύθηκε, σε τρεῖς συνέχειες, ἓνα μῆνα περίπου ἀργότερα, βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1958.

ΕΙΚΟΝΑ 8. Η κτητορική επιγραφή του ναού αγίου Νικολάου Βάλτου.
(Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης, AMN 00526)

ώστε η επιγραφή να αφαιρεθεί από τον ναό και να μεταφερθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο, το οποίο τότε ήταν εντός της βυζαντινής περιτειχισμένης Νικόπολης.⁴⁵

Με την ολοκλήρωση της κατασκευής του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως η επιγραφή μεταφέρθηκε στις αποθήκες του και το 2009 καθαρίστηκε και συντηρήθηκε και μπορούμε, ως εκ τούτου, να τη διαβάσουμε ευκολότερα.⁴⁶ Το κείμενό της έχει ως εξής: [+] ΕΤΗ + 1745 ΑΠΡΗΛΗ | [ΟΥ] + 17 ΕΓΗΝΗ Ο ΝΑΟΣ | ΤΟΥ ΑΓΗΟΥ ΝΗΚΟΛΑΟΥ | ΚΕ ΕΓΗΝΗ Ο ΚΗΡ ΚΑΠΕΤΑΝ | ΝΑΣΤΟΣ ΖΟΒΑΡΑΣ ΚΤΗΤΟ | [ΡΑ]Σ ΗΣ ΠΑΤΑ ΠΑΝΟ ΣΑΡΚΑ | [Σ] ΔΟΥΛΕΦΤΗΣ ΝΗΚΟΛΟΣ | [Κ]Ε Ο ΔΗΜΟΣ ΔΟΥΛΕΦΤΑΔΕΣ. Στο κάτω μέρος της επιγραφής υπάρχουν λαξευμένα τα εξής σύμβολα: σταυρός στο κέντρο και, εκατέρωθέν του, δύο αστέρια με έξι ακτίνες, εγγεγραμμένα σε κύκλο (Εικ. 8).

Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι ο ναός του αγίου Νικολάου του Βάλτου

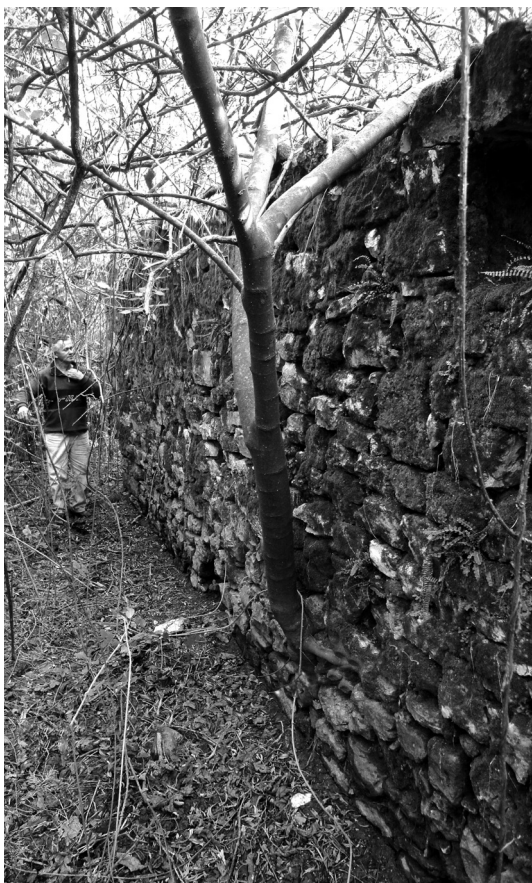
⁴⁵ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1958, φ. 180, 181.

⁴⁶ Βλ. ΒΑΣΙΛΙΑΣ 2012, 153 και υποσημείωση V. Η επιγραφή είναι από πορόλιθο, έχει μέγιστο πλάτος 46,5 εκ., ύψος 40 εκ. και μέγιστο πάχος 10 εκ. Φέρει αριθμό καταλογογράφησης Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης AMN 00526. Ευχαριστούμε το Υπουργείο Πολιτισμού, διά της προϊσταμένης τής Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, Δρ. Ανθής Αγγέλη, για την άδεια μελέτης, φωτογράφισης και δημοσίευσης της επιγραφής, καθώς και την αρχαιολόγο κ. Μαρία Καραμπά για τη βοήθειά της στη μελέτη της.

ολοκληρώθηκε στις 17 Απριλίου 1745, κτήτοράς του «για πάντα»⁴⁷ ήταν ο κυρ καπετάν Νάστος Τζοβάρας, μάστορας ο Πάνος Σάρκας και εργάτες ο Νικολός και ο Δήμος.

Σε αντίθεση με τα όσα γράφθηκαν τόσο από τον επίσκοπο Σεραφείμ Ξενόπουλο, το 1884, όσο και από τον π. Νικόλαο Ναστούλη, περί το 1950, ο ναός κτίστηκε από τον καπετάν *Νάστο* Τζοβάρα, το 1745, επτά χρόνια μετά την ύπουλη δολοφονία του αδελφού του, Νικολού Τζοβάρα, από τον Σουλεϊμάν Τσαπάρη και όταν ο Νάστος ήταν ακόμη μπεκτζής του Λούρου. Ο κτήτορας αφιέρωσε τον ναό στον άγιο Νικόλαο, το όνομα του οποίου έφερε ο αδελφός του Νικολός.⁴⁸

Ο Γεωργαντζής, πέραν των όσων γράφει για τον ναό, αναφέρει, επιπλέον, ότι ο ποταμός Λούρος είναι κατά μεγάλο μέρος του πλωτός και γ' αυτό προσέφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στο επαναστατημένο γένος. Τα βενετσιάνικα και γενικά τα φράγικα καράβια χρησιμοποιούσαν τον πλωτό ποταμό για να μεταφέρουν πολεμοφόδια στην ηπειρώτικη κλεφτουριά.

ΕΙΚΟΝΑ 9. Ο βόρειος τοίχος του ναού αγίου Νικολάου Βάλτου. (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Οκτώβριος 2011)

⁴⁷ Η περίεργη εκφορά των λέξεων *εις πάντα* στην εξεταζόμενη επιγραφή, με τη μορφή *ης πάτα*, επαναλαμβάνεται τόσο στη σωζόμενη κτητορική επιγραφή του ναού της αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου, στην οποία θα αναφερθούμε αμέσως μετά, όσο και στην περιγραφόμενη από τον Κωνσταντίνο Παπαμιχαήλ επιγραφή του *γεφυριού του Καπετάνου* στη Λάκκα Θεσπρωτικού, βλ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ 1953, 12· 1955, 10.

⁴⁸ Για την αναφορά ότι ο ναός κτίστηκε από τον καπετάν Νικόλαο Τζοβάρα, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 259· ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1955, φ. 21· 1956, 553· ΣΤΑΡΑΣ 1959, 52. Η αναφορά αυτή υποδηλώνει, κατά την άποψή μας, ότι ο μεν Ξενόπουλος δεν μπόρεσε να διαβάσει σωστά την κτητορική επιγραφή του ναού ή δεν την είδε καθόλου και γράφει τα σχετικά από τα όσα η παράδοση διασώζει, ο δε Ναστούλης στηρίχθηκε στα όσα ο επίσκοπος Σεραφείμ είχε γράψει. Για τη θέση του Νάστου Τζοβάρα ως μπεκτζή το 1745, βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 24.

ΕΙΚΟΝΑ 10. Η βάση της κόγχης του ιερού του ναού αγίου Νικολάου Βάλτου.
(Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Οκτώβριος 2011)

Ο παρακειμένος βάλτος χρησίμευε πολύ για την απόκρυψη των πολεμοφοδίων μέχρι τη μεταφορά τους στα κλέφτικα κρησφύγετα.⁴⁹

Είναι αληθές ότι από τη θέση του ναού μπορεί να ελεγχθεί κάθε πλεούμενο που κινείται στον ποταμό Λούρο, ο οποίος είναι έως τις μέρες μας πλωτός μέχρι σχεδόν το ομώνυμο χωριό (Λούρος), ενώ παλαιότερα, και βεβαίως κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, 1912-1913, ήταν πλωτός μέχρι τον τότε τελωνιακό σταθμό της Πέτρας, μετά το χωριό Στεφάνη.

Επισκεφθήκαμε τα ερείπια του ναού, το Φθινόπωρο του 2011, με τη βοήθεια του π. Αγαθαγγέλου Καμβύση, μοναχού της Ιεράς Μονής Προφήτου Ηλίου, και του κ. Παναγιώτη Στ. Παλαιστίδη (γεν. 1950), ο οποίος με δυσκολία εντόπισε τα ερείπια του ναού, παρά το γεγονός ότι γνωρίζει την περιοχή εξαιρετικά καλά, αφού γεννήθηκε μέσα στον χώρο του ναού, σύμφωνα με τα όσα μας αφηγήθηκε.⁵⁰

Ο βόρειος τοίχος του ναού ήταν το μόνο τμήμα του που σωζόταν, τότε, όρθιο (Εικ. 9). Από την κόγχη του ιερού της εκκλησίας διακρινόταν μόνο τμήμα των θεμελίων της (Εικ. 10). Όλος ο ναός και η γύρω περιοχή έχει κατακλυστεί από πυκνή παραποτάμια βλάστηση.

⁴⁹ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ 1958, φ. 181.

⁵⁰ Ευχαριστούμε τον π. Αγαθάγγελο Καμβύση και τον κ. Παναγιώτη Σ. Παλαιστίδη για τη βοήθειά τους να εντοπίσουμε και να επισκεφθούμε, με πριάρι, τα ερείπια του ναού την 21η Οκτωβρίου 2011.

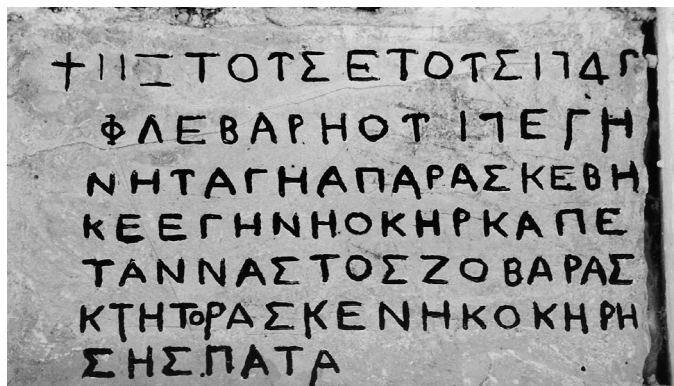
ΕΙΚΟΝΑ 11. Ο ναός αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου. Όψη από τα ανατολικά.
(Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Σεπτέμβριος 2007)

Ναός αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου

Στη Σκάλα [του Λούρου], κοντά στο ντερβένι, στα ριζώματα του βουνού Βαλαωρίτης, είναι χτισμένη μικρή εκκλησούλα, αφιερωμένη στην Αγία Παρασκευή. Ορθογώνια παραλληλεπίπεδη, μονόκλιτη, με δείγματα παλιάς κατασκευής. Χοντροπελεκημένα αγκωνάρια, χοντροκομμένο πλακόστρωτο, μικρές χαμηλές καμπυλόπορτες, μ' ένα σκαλιστό επίγραμμα στη νότια πλευρά του τοίχου, πάνω από την είσοδο. Έτσι περιγράφει τον μικρό ναό της αγίας Παρασκευής στη Σκάλα του Λούρου ο δάσκαλος Σπύρος Μ. Μαρκόπουλος (1928-2008) από το Τόσκεισι Ιωαννίνων, σε ένα σύντομο αλλά σημαντικό άρθρο του, στο τρίτο τεύχος τού ανά χειράς περιοδικού.⁵¹

Ο ναός είναι κτισμένος δίπλα σε ένα στενό πέρασμα, το μοναδικό για όποιον ταξιδεύει από τα Γιάννενα και την Άρτα προς την Πρέβεζα ή το αντίστροφο (Εικ. 11). Η στενή αυτή διόδος είχε προς ανατολάς και νότον τον αδιάβατο βάλτο που

⁵¹ Βλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ 1984, 62 [64].

ΕΙΚΟΝΑ 12. Η κτητορική επιγραφή του ναού αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου. (Φωτογραφία Κόστα Θ. Ζάκα, ΖΑΚΑΣ 2006, 115)

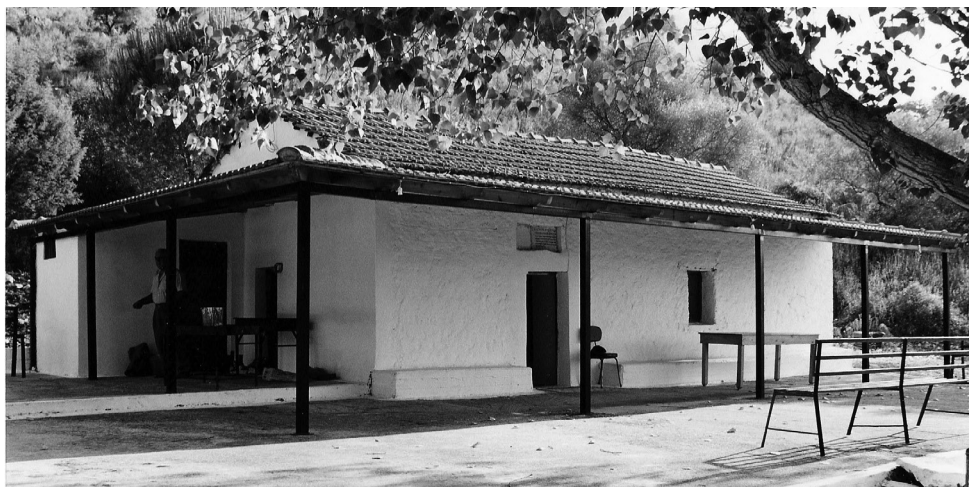
δημιούργησε στην πορεία του χρόνου ο ποταμός Λούρος, και προς βορράν έχει τον απότομο ορεινό όγκο του Βαλαωρίτη.⁵² Από το σημείο ελέγχεται κάθε χειρσαία κίνηση προς και από την Πρέβεζα, μέσω της Λάκκας του Θεσπρωτικού ή της κοιλάδας του ποταμού Λούρου. Λόγω της στρατηγικής αυτής θέσης υπήρχε εκεί, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, *κούλια*, φυλάκιο, για την ασφάλεια του περάσματος, όπως μαρτυρούν ξένοι περιηγητές του 19ου αιώνα. Υπάρχουν, επίσης, ερείπια ελληνιστικού πύργου που εξυπηρετούσε τον ίδιο σκοπό κατά την αρχαιότητα.⁵³

Πάνω από τη νότια είσοδο του ναού υπήρχε κτητορική επιγραφή (Εικ. 12), το κείμενο της οποίας έχει ως εξής: + ΗΣ ΤΟΥΣ ΕΤΟΥΣ 1745 | ΦΛΕΒΑΡΗΟΥ 17 ΕΓΗ | ΝΗ Υ ΑΓΗΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ | ΚΕ ΕΓΗΝΗ Ο ΚΗΡ ΚΑΠΕ | ΤΑΝ ΝΑΣΤΟΣ ΖΟΒΑΡΑΣ | ΚΤΗΤΟΡΑΣ ΚΕ ΝΗΚΟΚΗΡΗ | Σ ΗΣ ΠΑΤΑ. Το κείμενο της επιγραφής μάς πληροφορεί ότι ο ναός της αγίας Παρασκευής ολοκληρώθηκε στις 17 Φεβρουαρίου 1745 και ο κυρ καπετάν Νάστος Τζοβάρας έγινε κτήτορας και νοικοκύρης του ναού για πάντα.⁵⁴

⁵² Τμήμα του βάλτου, από τη Σκάλα Λούρου μέχρι τον κυρίως ρου του ποταμού Λούρου, έχει πλέον αποστραγγισθεί και καλλιεργείται.

⁵³ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 223-225· 2013, 268-269, 285 και Εικ. 6 και 7, στις οποίες απεικονίζεται η οθωμανική *κούλια* σε σχέδια του Edward Lear. Το ίδιο πέραςμα τάχθηκε να φυλάξει, τον Οκτώβριο του 1798, ο Γεώργιος Μπότσαρης, με σκοπό να αποτρέψει τα στρατεύματα του Αλή πασά των Ιωαννίνων να κατέλθουν και να στραφούν εναντίον της γαλλοκρατούμενης Πρέβεζας. Αλλά χρηματισθείς αδρά από τον σατράπη της Ηπείρου άφησε ελεύθερη τη δίοδο, με τα γνωστά αιματηρά επακόλουθα της Μάχης της Νικοπόλεως και του Χαλασμού της Πρέβεζας.

⁵⁴ Μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής της κτητορικής επιγραφής έκανε, το 1984, ο Σπύρος Μ. Μαρκόπουλος, βλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ 1984, 62 [64].

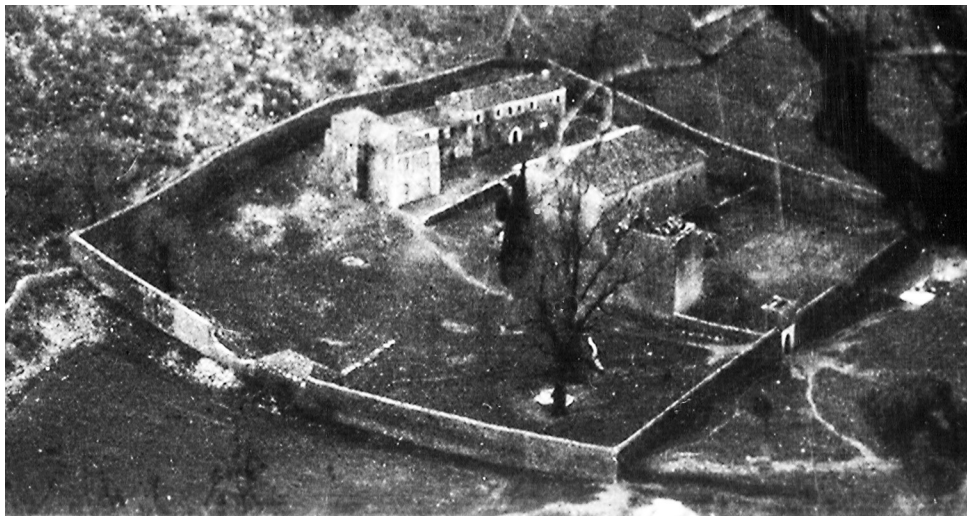

ΕΙΚΟΝΑ 13. Ο ναός αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου με την επιγραφή πάνω από τη νότια είσοδο του ναού. (Φωτογραφία Κώστα Θ. Ζάκα, ΖΑΚΑΣ 2006, 115)

ΕΙΚΟΝΑ 14. Ο ναός αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου μετά την ανύψωση της νότιας εισόδου του ναού. (Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Σεπτέμβριος 2007)

Από τις σωζόμενες επιγραφές των δύο ναών –της αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου και του αγίου Νικολάου του Βάλτου– διαπιστώνουμε ότι στις αρχές του 1745, όταν ο Νάστος Τζοβάρης είχε διοριστεί μπεκτζής του Λούρου και της Λά-

ΕΙΚΟΝΑ 15. Το μοναστήρι του προφήτη Ηλία στο Ηλιοβούνι. Διακρίνεται ο πύργος του Τζοβάρα, μπροστά από την είσοδο. Φωτογραφία του 1930. (Φωτογραφικό Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα)

μαρης, ολοκλήρωσε την κατασκευή των δύο ναών μέσα σε διάστημα δύο μηνών. Επέλεξε, μάλιστα, ίσως όχι τυχαία, να απαθανάτισει την ημερομηνία 17 και στις δύο επιγραφές· στην πρώτη 17 Φεβρουαρίου και στη δεύτερη 17 Απριλίου.

Η κτητορική επιγραφή του ναού αφαιρέθηκε το 2005 από τη θέση της, λόγω της ανύψωσης της νότιας εισόδου του ναού (Εικ. 13 και 14). Από τότε βρίσκεται στη μικρή αποθήκη, δυτικά του ναού. Οι διαστάσεις της ασβεστολιθικής πλάκας της επιγραφής είναι 50 εκ. πλάτος, 30 εκ. ύψος και 10 εκ. πάχος, όπως την μετρήσαμε το Καλοκαίρι του 2007.

Ο ναός της αγίας Παρασκευής συνεχίζει να είναι ιδιωτικός. Σημερινός ιδιοκτήτης του φέρεται η οικογένεια Κατσαντώνη, η οποία τον ανακαίνισε τόσο στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, μετά από καταστρεπτική πυρκαγιά, όσο και το 1951, μετά τις ζημιές που προκλήθηκαν σε αυτόν από τη χρήση του ως φυλακίου των στενών της Σκάλας του Λούρου, στη διάρκεια της Κατοχής, 1940-1944. Η οικογένεια Κατσαντώνη εξακολουθεί να συντηρεί αποκλειστικά και με ζήλο τον ναό μέχρι τις μέρες μας.⁵⁵

Ο Νάστος Τζοβάρας φαίνεται ότι διατήρησε την επιρροή του στην περιοχή της Λάμαρης μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1780, καθώς το 1787 φέρεται να είναι «κτήτορας κε νηκοκήρης» του *Γεφυριού του Καπετάνου*, όπως ήταν αυτό παλαιότε-

⁵⁵ Βλ. ΖΑΚΑΣ 2006, 115.

ρα γνωστό, στον χείμαρρο Κουρδιλιά της Λάκκας του Θεσπρωτικού, όπως διασώζει ο Λελοβίτης (εκ του Θεσπρωτικού) εκπαιδευτικός Κωνσταντίνος Παπαμιχαήλ (1861-1965).⁵⁶ Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι σε επίσκεψή του, το 1898 ή 1899, στο παλαιό μοναστήρι του προφήτη Ηλία, στο Ηλιοβούνι, είδε *πύργον αρκετά ύψηλόν, λίθινον, στρογγυλόν, καλοφκιασμένον με άσβεστον, με τὸ ὄνομα «Πύργος Καπετὰν Τζιοβάρα»* (Εικ. 15).⁵⁷

Ναός αγίου Νικολάου στ'ς Λάτες

Στην περιοχή της Νικοπόλεως, κείνται ἄλλοι δύο ναοὶ στὴν μνήμη τοῦ ἀγίου Νικολάου. Τὸ μικρὸ ἐκκλησάκι ἐπάνω στοῦ δημόσιου δρόμο, τρία χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ Μάζωμα, πὸν τὸ λένε ὁ Ἅγιος Νικόλαος στοὺς Λάτες, κτίσμα τοῦ καπετὰν Νάστου Τζοβάρρα στὰ 1745, [τοῦ ὁποίου] διασώθηκε ἡ ἐπιγραφή στοῦ μουσεῖο τῆς Νικοπόλεως, καὶ ἓνα ἄλλο ναῦδροιο..., αναφέρει, το 1963, ὁ Ηλίας Β. Βασιλάς.⁵⁸

Ο μικρὸς ναὸς τοῦ ἀγίου Νικολάου στ'ς Λάτες, ὅπως εἶναι μέχρι σήμερα γνωστός, βρίσκεται πάνω σε ἓναν πολὺ μικρὸ λοφίσκο, στὴν ἀνατολική πλευρά τῆς εθνικῆς οδοῦ Πρέβεζας-Ιωαννίνων, δίπλα στὴ διασταύρωσή τῆς με τὸν δρόμο που οδηγεῖ στο Μιχαλίτσι Πρέβεζας (Εικ. 16).

Ο μικρὸς αὐτὸς λοφίσκος εἶναι σχεδὸν παραθαλάσσιος καὶ ἐλέγχει τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, τὸ ὁποῖο γειτνιάζει με τὴ λιμνοθάλασσα Τσοπέλι καὶ τὶς ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ Λούρου.⁵⁹ Ὡς ἐκ τούτου, ἡ θέση τοῦ λόφου εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὴ γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῆς ναυσιπλοΐας πρὸς καὶ ἀπὸ τὸν ποταμὸ Λούρο, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, εἶναι πλωτὸς καὶ χρησιμοποιεῖτο κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες ὡς ἡ κυρία υδάτινη οδὸς διακίνησης ἐμπορευμάτων καὶ ἀνθρώπων, μέχρι σχεδὸν τῆ Φιλιππιάδα.

Ὁ Ηλίας Βασιλάς εἶναι ὁ μόνος που ἀναφέρει τὸν Νάστο Τζοβάρρα ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Νικολάου στ'ς Λάτες. Παράλληλα, συγγέει, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὴ διασωθεῖσα ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Νικολάου τοῦ Βάλτου, ἀναφέροντας ὅτι

⁵⁶ Στὴ μεσημβρινή πλευρά τοῦ γεφυριοῦ, ὑπῆρχε ἐντοιχισμένη τετράγωνη πλάκα με τὴν ἐπιγραφή: ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1787 ΚΕΓΗΝΗ Ο ΕΝΤΗΜΟΤΑΤΟΣ ΚΗΡ ΚΑΠΕΤΑΝ ΤΖΙΟΒΑΡΑΣ ΚΤΗΤΟΡΑΣ ΚΕ ΝΗΚΟΚΗΡΗΣ ΗΣ ΠΑΝΤΑ, βλ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ 1953, 12· 1955, 10. Ἀναπαράγουμε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς *Λαογραφίας τῆς Ἠπείρου* τοῦ Κ. Παπαμιχαήλ, καθὼς ὑπάρχουν μικροδιαφορὲς ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ 1955, βλ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ 1955, 10· 2009, 16. Γιὰ ἀναλυτικότερη περιγραφή τοῦ μονότοξου γεφυριοῦ, βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1997, 182-183· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2013, 131-132· ΜΑΝΤΑΣ 2020, 242-244.

⁵⁷ Βλ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ 1953, 12· 1955, 10· 2009, 16, 74· ΚΑΜΑΡΟΥΓΙΑΣ 1996, τ. 2, 148. Ὁ πύργος εἶχε τετράγωνη κάτοψη, ὅπως φαίνεται στὴ φωτογραφία τοῦ 1930 περίπου (Εικ. 15).

⁵⁸ Βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1963, 97-98· 2012, 153.

⁵⁹ Σὲ χάρτη τοῦ Βρετανικοῦ Ναυαρχείου, τοῦ 1830, τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ὀνομάζεται Κόλπος Νικοπόλεως, *Nicopolis Bay*, βλ. Εικ. 3.

ΕΙΚΟΝΑ 16. Ο ναός αγίου Νικολάου στ'ς Λάτες. Όψη από τα βόρεια.
(Φωτογραφία Ν.Δ.Κ. Ιούνιος 2021)

προέρχεται από αυτόν του αγίου Νικολάου στ'ς Λάτες. Θεωρούμε, παρά ταύτα, αρκετά πιθανόν ότι και ο τελευταίος ναός κτίστηκε από τον καπετάν Νάστο Τζοβάρα.

Ο ναός είναι παντελώς απομονωμένος, δεν εντάσσεται σε κάποιον οικισμό, μικρόν η μεγαλύτερο, και, εάν συνδυαστεί με τους δύο προηγούμενους ναούς, του αγίου Νικολάου του Βάλτου και της αγίας Παρασκευής στη Σκάλα του Λούρου, αποτελούν μια τριάδα παρατηρητηρίων-φυλακίων-σταθμών-αποθηκών-καταφυγίων-ορμητηρίων, που ελέγχουν απόλυτα κάθε κίνηση πλωτού μέσου στον ποταμό Λούρο καθώς και χερσαίου διά του στενού περάσματος της Σκάλας Λούρου (Εικ. 1).

Σύμφωνα με τα όσα θυμάται και μας αφηγήθηκε ο κ. Σπύρος Κοσμά Τασούλης (γεν. 1941) από το Μιχαλίτσι, ο ναός, μέχρι το 1960, ήταν ερειπωμένος και οι τοίχοι του σώζονταν τότε περί τα 50-60 εκ. από το έδαφος. Ο ναός ξανακτίστηκε με πέτρα το 1960-1961, με μάστορα τον Σταύρο Μουμουλίδη από τη Σμυρτούλα και εργάτη τον αφηγητή, Σπύρο Κ. Τασούλη. Οι διαστάσεις του ναού είναι εξωτερικά 9,10×5,80 μέτρα και εσωτερικά 8,00×4,70 μέτρα. Η κόγχη του ιερού είναι σχεδόν ημικυκλική, με τόξο μήκους 5,00 περίπου μέτρα και ακτίνα 1,10 μέτρα. Το τέμπλο του ναού κτίστηκε με τούβλα, το 1965 περίπου, και οι δεσποτικές εικόνες είναι έργα του μοναχού Παύλου από τη Σκήτη της μονής Ξενοφώντος του Αγίου Όρους, με χρονολογία αξις' [1966].

ΕΙΚΟΝΑ 17. Αεριομέτρη χαρτή του Αμβρακικού κόλπου, σχεδιασμένου από τον Vincenzo Coronelli το 1691. (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα. IAN 0001)

Η ονομασία του ναού προέρχεται από το τοπωνύμιο στ'ς Λάτες. Το τοπωνύμιο αυτό είναι αρκετά παλαιό και σημειώνεται σε χαρτή του Αμβρακικού κόλπου του 1691, τον οποίο δημιούργησε ο πολυγραφότατος χαρτογράφος και χαράκτης π. Vincenzo Coronelli (1650-1718). Ο Coronelli είχε πρόσβαση σε πρωτογενή σχέδια και χαρτες στη Βενετία, και διέσωσε πολλά από τα πρωτότυπα σχέδια της εποχής του, αναπαράγοντάς τα σε χαρακτηριστικά. Σε αυτόν τον χαρτή του Αμβρακικού, με τίτλο *Golfo della Prevesa*,⁶⁰ σημειώνεται το κατεστραμμένο χωριό Zulates, στην περιοχή του σημερινού χωριού Μιχαλίτσι (Εικ. 17).

Για χρόνια προσπαθούσαμε να ταυτίσουμε το τοπωνύμιο Zulates με κάποιον από τους υπάρχοντες οικισμούς της περιοχής. Η απάντηση προέκυψε από συζήτηση με τον αείμνηστο κουρέα Λάκη Σουρτζή, όταν μας περιέγραφε τον τρόπο με τον οποίο ο πατέρας του Παναγιώτης –γνωστός με το παρωνύμιο Ρομπός– και οι συνεργάτες του έριχναν την τράτα και μετά την τραβούσαν από την ακτή, για να ψαρέψουν σαρδέλα

⁶⁰ Ο χαρτης εντάσσεται στον γεωγραφικό άτλαντα *Atlante Veneto*, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1691.

και γαύρο στον *άγιο Νικόλαο ζτ'ς λάτες*. Τον ρωτήσαμε πού είναι η περιοχή αυτή και απάντησε ότι είναι η παράκτια περιοχή ανατολικά του χωριού Μιχαλίτσι.

Η εκφορά του τοπωνυμίου από τον Λάκη Σουρτζή με το αρχικό βαρύ ζ των Ηπειρωτών, σε συνδυασμό με το γνωστό ανέκδοτο της «ελληνικής λέξης που ξεκινά από ζ και τελειώνει σε ξ», *ζ'κατάψυξ*, μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι το τοπωνύμιο *Zulates*, που καταγράφει ο Coronelli στον χάρτη του Αμβρακικού, δεν είναι άλλο παρά η προσπάθεια ενός Ιταλού να γράψει με λατινικούς χαρακτήρες τις λέξεις *ζτ'ς λάτες*.

Όπως συχνά μας αφηγείτο τόσο ο Λάκης Σουρτζής όσο και ο για χρόνια πρόεδρος του Αλιευτικού Συνεταιρισμού Πρέβεζας, κ. Κώστας Θ. Παππάς, στο σημείο αυτό του Αμβρακικού κόλπου αλιεύονταν, κάποιες εποχές του έτους και αρκετές φορές σε συνδυασμό με ισχυρό ανατολικό άνεμο, μεγάλες ποσότητες σαρδέλας και γαύρου με τον τρόπο της τράτας από τη στεριά. Λόγω της ποσότητας των αλιευμάτων, αυτά έπρεπε να παστωθούν επί τόπου και να τοποθετηθούν σε μεγάλα τσίγκινα δοχεία, τενεκέδες, για να προωθηθούν από εκεί στην αγορά. Στα ιταλικά τα τενεκέδες-δοχεία, στα οποία τοποθετούνταν τα παστά ψάρια, ονομάζονται *latte*. Λόγω των πολλών τενεκέδων που υπήρχαν στην περιοχή αυτή, ονομάστηκε *στις λάτες* και πήρε την ηπειρώτικη μορφή *ζτ'ς λάτες*, την οποία ο Coronelli κατέγραψε ως *Zulates*.⁶¹

Συμπεράσματα

Στο άρθρο διευκρινίζεται ο χρόνος δράσης τόσο του καπετάν Νικολού Τζοβάρα, ο οποίος δολοφονήθηκε το καλοκαίρι του 1738 μετά από ενέργειες του Οθωμανού διοικητή της Άρτας Αλήμπεη πασά Ζαδέ, σε συνεργασία με τον Σουλεϊμάν Τσαπάρη από το Μαργαρίτι, όσο και του αδελφού του Νάστου Τζοβάρα, ο οποίος δραστηριοποιείτο στην περιοχή της Λάμαρης τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1780.

Οι ναοί του αγίου Νικολάου Καναλίου, αγίου Νικολάου Τριανταφυλλιάς και αγίου Αθανασίου στις Καμάρες θεωρούνται κτίσματα του καπετάν Νικολού Τζοβάρα, ενώ ο ναός του αγίου Νικολάου του Βάλτου και της αγίας Παρασκευής Σκάλας Λούρου κτίστηκαν το 1745 από τον τότε μπεκτζή καπετάν Νάστο Τζοβάρα, όπως αναφέρεται στις σωζόμενες κτητορικές επιγραφές.

Όλοι οι αναφερόμενοι στο άρθρο ναοί (Εικ. 1) αποτελούσαν, κατά τη γνώμη μας, ένα δίκτυο κτισμάτων με πολλαπλές χρήσεις, πλέον και πέραν αυτής της θρησκευτικής λατρείας. Οι αδελφοί Νικολός και Νάστος Τζοβάρας χρησιμοποίησαν τους ναούς που έκτισαν στην περιοχή της Λάμαρης, το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, και ως καταφύγια, παρατηρητήρια, ορμητήρια, αποθήκες, σταθμούς ή φυλάκια.

⁶¹ Ευχαριστούμε τον κ. Κώστα Θ. Παππά για τις χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με το τοπωνύμιο *Στ'ς λάτες* και τον τρόπο ψαρέματος με τράτα από τη στεριά στην περιοχή αυτή. Το παραθαλάσσιο τοπωνύμιο *Στους λάκους*, δίπλα στο εκκλησάκι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στη χερσόνησο του Αγίου Θωμά Πρέβεζας, εκφέρεται κατά τον ίδιο τρόπο στην περιοχή μας ως *Στ'ς λακς*.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μπεκτζήδες στον Λούρο και το Κάρλελι

Ο Αστέριος Π. Αρχοντίδης, ο οποίος μελέτησε την προεπαναστατική περίοδο του βορειοδυτικού ελλαδικού χώρου τόσο στα βενετικά αρχεία όσο και στα αρχεία της Λευκάδας, δημοσίευσε –πέραν της, σχετικής με την ιστορία του χώρου, διδακτορικής του διατριβής–⁶² μια σύντομη και ουσιαστική μελέτη για τις υπηρεσίες που προσέφεραν οι Έλληνες, από διάφορες θέσεις, στους Βενετούς και τους Οθωμανούς. Από την εργασία του αυτή, την οποία τιτλοφορεί *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, αντλούμε χρήσιμα στοιχεία για τον θεσμό των μπεκτζήδων.

Την περίοδο κατά την οποία η Πρέβεζα και η Βόνιτσα βενετοκρατούνταν (1718-1797), οι γειτονικές προς αυτές περιοχές του Λούρου και του Κάρλελι τουρκοκρατούνταν.⁶³ Η φύλαξη των συνόρων των δεύτερων καθώς και η επιβολή της τάξης σε αυτές είχαν ανατεθεί σε μια νέα κατηγορία ενόπλων, στους μπεκτζήδες (*bekçiler*).⁶⁴

Ο θεσμός των μπεκτζήδων καθιερώθηκε το 1722, μετά την ανικανότητα των κατόικων να φυλάγουν τα δερβένια των περιοχών τους. Τότε αποφασίστηκε να διορίζονται ως φύλακες των δερβενίων, με την έγκριση και εγγύηση των Τούρκων προκρίτων και των μουχτάρηδων, έμπιστοι και ικανοί μουσουλμάνοι (*geçit bekçileri*).⁶⁵

Ο Αρχοντίδης μάς πληροφορεί ότι ο νέος αυτός θεσμός κατά την εφαρμογή του στις δύο περιοχές –Λούρου και Κάρλελι– που μας ενδιαφέρουν, επηρεάστηκε από την ιδιότυπη κατάσταση που είχε διαμορφωθεί λόγω της γειννιάσής τους με τις βενετοκρατούμενες περιοχές που προαναφέραμε. Έτσι, ενώ οι μπεκτζήδες που επιλέγονταν από τους Τούρκους προκρίτους, έπρεπε να είναι έμπιστοι μουσουλμάνοι, στις περιοχές ενδιαφέροντός μας οι μπεκτζήδες ήταν Έλληνες και επιλέγονταν από Έλληνες προκρίτους. Η δε αποστολή τους δεν περιοριζόταν μόνο στη φύλαξη των συνόρων και των περασμάτων τους. Οι αρμοδιότητές τους επεκτείνονταν και σε θέματα που είχαν σχέση με την είσπραξη των φόρων, τη διευκόλυνση των εισπρακτόρων για τη μετάβαση των τελευταίων σε βενετοκρατούμενες περιοχές, προκειμένου να εισπράξουν τους οφειλόμενους φόρους από φυγάδες Έλληνες, την παραλαβή φυλακισμένων Ελλήνων μετά την αποφυλάκισή τους από τις βενετικές φυλακές και την παράδοσή

⁶² Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983.

⁶³ Οι Οθωμανοί ονόμαζαν Κάρλελι την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, στην οποία κυριαρχούσαν για πάνω από πενήντα χρόνια –από τα τέλη του 14ου αιώνα έως τα μέσα του 15ου αιώνα– ο Κάρολος Α΄ Τόκκο και ο Κάρολος Β΄ Τόκκο, το οποίο σημαίνει η χώρα, η επαρχία, των Καρόλων. Παρόμοια, οι Οθωμανοί ονόμαζαν Ρούμελι τη χώρα των Ρωμιών –στα τουρκικά οι Ρωμιοί ονομάζονται Ρουμ– το οποίο εξελληνίστηκε σε Ρούμελη.

⁶⁴ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 21-34.

⁶⁵ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 21· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973, τ. 4, 346.

τους στις τουρκικές αρχές, τη λήψη μέτρων για την ασφαλή μετάβαση κατοίκων τουρκοκρατούμενων περιοχών σε βενετοκρατούμενες και αντίστροφα, τη συνεργασία τους με τις βενετικές αρχές για την καταδίωξη και σύλληψη φυγόδικων, κλεφτών και Αλβανών ληστών που είχαν καταφύγει σε βενετοκρατούμενες περιοχές κ.ά.⁶⁶

Σε κάθε μία από τις περιοχές του Λούρου και του Κάρλελι διορίζονταν δύο Έλληνες μπεκτζήδες. Ο διορισμός τους έπρεπε να επικυρωθεί από τον βοεβόδα της Άρτας, από τον οποίο εξαρτώνταν διοικητικά. Σχετικά με την επιλογή των μπεκτζήδων, ο Αρχοντίδης αναφέρει ότι αυτοί προέρχονταν από μια κατηγορία ατίθασων ανθρώπων και μέχρι τον διορισμό τους δρούσαν συνήθως ανεξάρτητα ως επικεφαλής ατάκτων ομάδων και ως κλέφτες.⁶⁷

Η θητεία των μπεκτζήδων ήταν εξάμηνη, αλλά μπορούσε να ανανεωθεί απεριόριστα. Για την εργασία που προσέφεραν σε τουρκική περιοχή, μισθοδοτούνταν από τον βοεβόδα της Άρτας, ενώ για τα έξοδά τους σε βενετοκρατούμενο έδαφος αποζημιώνονταν από τις βενετικές αρχές.⁶⁸

Για την περιοχή του Λούρου, με την οποία ασχολούμαστε εδώ, αναφέρονται ως μπεκτζήδες ο Νάστος Τζοβάρας, ο Σπύρος Καλόγερος, ο Νικόλαος Σεργιάννης και ο Δήμος Διγώνης. Οι δύο τελευταίοι, πριν τον διορισμό τους ως μπεκτζήδες, ήταν κλέφτες, με πλούσια δράση. Υπάρχουν περιπτώσεις μπεκτζήδων οι οποίοι μετά την ολοκλήρωση της υπηρεσίας τους ή ακόμη και κατά τη διάρκεια της θητείας τους, περνούσαν στην παρανομία, αλλά αργότερα διορίζονταν και πάλι στην ίδια θέση από τις τουρκικές αρχές.⁶⁹

Η ευκολία της μετάβασης από τη μια κατάσταση στην άλλη έχει ιδιαίτερη ιστορική σημασία. Πρώτον, διότι δείχνει την αδυναμία των οθωμανικών αρχών να επιβάλουν με τις δικές τους δυνάμεις την τάξη. Δεύτερον, διότι φανερώνει πόσο απαραίτητοι ήταν αυτοί οι Έλληνες μπεκτζήδες μαζί με τα παλικάρια τους στις οθωμανικές αρχές και τρίτον, και σπουδαιότερο, διότι αφήνει να εννοηθεί ποια ήταν η νοοτροπία αυτών των Ελλήνων, δηλαδή πόσο ισχυρή αυτοπεποίθηση αποκτούσαν αντιλαμβανόμενοι την αναγκαιότητα των υπηρεσιών τους. Αυτή η νοοτροπία θα οδηγήσει στην αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας και τη δημιουργία επαναστατικής συνείδησης.

Είναι αυτονόητο ότι η αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας δεν θα ήταν δυνατή, αν οι Έλληνες, πρώην μπεκτζήδες, δεν είχαν τη σιωπηρή, έστω, υποστήριξη της Βενετίας. Ορμητήριά τους ήταν βενετοκρατούμενες περιοχές και στις περιοχές αυτές κατέφευγαν μετά τη ληηλασία τουρκοκρατούμενων χωριών. Τέτοιοι Έλληνες μπεκτζήδες ήταν από τους πρώτους που μνήθηκαν στα σχέδια της Αικατερίνης Β΄ για την οργάνωση επαναστατικής κίνησης στον ελλαδικό χώρο.⁷⁰

⁶⁶ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 21-22.

⁶⁷ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 22-23.

⁶⁸ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 23-24.

⁶⁹ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 23-27.

⁷⁰ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 27-29.

Το γεγονός ότι η δράση Ρώσων πρακτόρων λίγο πριν το 1768 ξεκίνησε από την Ήπειρο και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα δεν είναι εντελώς τυχαίο. Το γεγονός, επίσης, ότι πολλοί αρματολοί και πρόκριτοι της Ηπείρου και Δυτικής Στερεάς Ελλάδας μυήθηκαν στα σχέδια της Αικατερίνης Β΄ υποδηλώνει την ύπαρξη κατάλληλων συνθηκών στις περιοχές αυτές, που ευνόησαν την επαναστατική δράση.⁷¹

Ο Αστέριος Αρχοντίδης επισημαίνει στη μελέτη του ότι, ενώ η εικόνα για τους μπεκτζήδες στον Λούρο και το Κάρλελι κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα είναι σχετικά σαφής, δεν ισχύει το ίδιο για τους αρματολούς, καθώς ο όρος περιλαμβάνει και επιπλέον κατηγορίες ένοπλων ομάδων. Από έγγραφα της περιόδου αυτής, που μελέτησε ο Αρχοντίδης, προκύπτει ότι ο όρος αρματολός δεν φαίνεται να είχε αποκτήσει την ιδιαίτερη σημασία με την οποία την χρησιμοποιεί μεταγενέστερα η ιστορική έρευνα. Στα έγγραφα αυτά αρματολοί ονομάζονται οι ένοπλοι Έλληνες που υπηρετούσαν ως μπεκτζήδες υπό οθωμανική διοίκηση, οι Έλληνες που υπηρετούσαν στους Βενετούς ως *capitani* και οι ανεξάρτητες ομάδες ενόπλων.⁷²

Πηγές – Βιβλιογραφία

- ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ Γιάννης Μ., 1941, *Η συλλογή του Αραβαντινού. (Το Κλέφτικο Τραγούδι)*, Αθήνα
- Α[ΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ] Π[αναγιώτης] Σ., 1856, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ Σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854*, τ. Α΄, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Παναγιώτης Σ., 1880, *Συλλογὴ Δημοδῶν Ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου*, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Παναγιώτης Σ., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. Α΄-Γ΄, Ιωάννινα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Αστέριος Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Αστέριος Π., 1987, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων. Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων μεταξύ των τουρκοκρατούμενων Ελλήνων της Δυτικής Ελλάδας και των Βενετών (1745-1770)*, Θεσσαλονίκη
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Απόστολος Ε., 1973, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τ. 4, Θεσσαλονίκη
- ΒΑΣΙΛΑΣ Ηλίας Β., 1963, Ναοὶ καὶ Μοναστήρια τῆς Πρέβεζας. Α΄. Ὁ Ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου, *Ἠπειρωτικὴ Ἐστία* τχ. 129, Ιανουάριος 1963, 96-102
- ΒΑΣΙΛΑΣ Ηλίας Β., 2012, *Ἄπαντα*, Πρέβεζα
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ελευθέριος Λ., 2004, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Ἄρτας κατά τον 18ο αιώνα*, (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη

⁷¹ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 11.

⁷² Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 29.

- ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ Αναστάσιος Δ., 1955, Αρματολοί και κλέφτες της Λάμαρης κατά τον 18ον αιώνα, *Αγών Πρεβέζης*, φ. 19, 20 Ιουνίου 1955, 2· φ. 20, 27 Ιουνίου 1955, 2· φ. 21, 4 Ιουλίου 1955, 2· φ. 32, 19 Σεπτεμβρίου 1955, 2-3
- ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ Αναστάσιος Δ., 1956, Λαϊκές παραδόσεις για τους αρματολούς και κλέφτες της Λάμαρης, *Ηπειρωτική Εστία* 50 (Ιούνιος 1956), 552-554
- ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ Αναστάσιος Δ., 1958, Αρματολοί και κλέφτες της Λάμαρης τον 18ον αιώνα, *Αγών Πρεβέζης*, φ. 179, 28 Ιουλίου 1958, 2· φ. 180, 4 Αυγούστου 1958, 2· φ. 181, 11 Αυγούστου 1958, 2-3
- ΓΕΩΡΓΙΑΝΤΖΗΣ Αναστάσιος Δ., 1985, Ο Κασσωπαίων και Ζαλόγγου, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 5, 20-24
- ΓΙΑΓΚΑΣ Αθάνασιος Χ., 1959, *Ηπειρωτικά δημοτικά τραγούδια 1000-1958*, Αθήνα
- ΖΑΚΑΣ Κώστας Θ., 2006, *Οδοιπορικό στο Χρόνο. (Ιστορία και μνήμες από το Λούρο)*, Λούρος Πρεβέζης (ιδιωτική έκδοση)
- ΖΙΑΓΚΟΣ Νικόλαος Γ., 1984, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος*, Αθήνα
- ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ Δημήτριος, [1996], *Τὰ Μοναστήρια τῆς Ἠπείρου*, τ. α' & β', [Αθήνα]
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 164-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2013, Ο Edward Lear στη Λάκκα Σουλίου. Αδημοσίευτα σχέδιά του, στο: Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ & Γεώργιος ΡΗΓΙΝΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Λάκκα Σουλίου II. Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Λάκκα Σουλίου. Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές»*, (Θεσπρωτικό, 28-29 Ιουλίου 2012), Θεσπρωτικό – Αθήνα, 263-302
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2014, *Πρεβεζάνικα Χρονικά. Ευρετήριο τευχών 1-50*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2019, Το καπίτολο του αγίου Δημητρίου του μυροβλύτου & το δεκρέτο του αγίου, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 55-56, 62-98
- ΚΑΨΑΛΗ Θεοδώρα, 2000, *Το Σαντζάκι της Πρέβεζας κατά το 19ο αιώνα: Χώρος, διοίκηση, θεσμοί και πληθυσμός*, (πτυχιακή εργασία), τ. Α' & Β', Κέρκυρα
- ΚΟΚΟΝΟΣ Δημήτριος Η., 1993, *Λάμαρη Ευβοίας. Ιστορική και λαογραφική μελέτη*, Αθήνα
- ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ Νίκος Γ., 1993, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Αθηνά Ι., 2013, Στενωποί, διαβάσεις, καλντερίμια. Ανιχνεύοντας το χειρσαίο δίκτυο επικοινωνιών στην περιοχή της κάτω Λάκκας Σουλίου, στο: Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ & Γεώργιος ΡΗΓΙΝΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Λάκκα Σουλίου II. Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Λάκκα Σουλίου. Νέες ιστορικές και αρχαιολογικές καταγραφές»*, (Θεσπρωτικό, 28-29 Ιουλίου 2012), Θεσπρωτικό – Αθήνα, 121-146
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ιωάννης, 1880, *Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ Ἀγαθοεργημάτων*, τ. Α' & Β', Αθήνα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος Β., 1997, Καταγραφή των μνημείων της Λάκκας Σούλι, στο: Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι Νομού Πρεβέζης και η διάσωσή του. Ημερίδα, Αθήνα, Κυριακή 11 Φεβρουαρίου 1996*, Πρέβεζα, 175-205
- ΜΑΝΤΑΣ Σπύρος Ι., 2020, *Γεφυρογραφία της Πίνδου και των όμορων περιοχών*, τ. Β', *Τα "Ηπειρώτικα" πετρογέφυρα ... ζεύξεις του άπειρου*, Ιωάννινα
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος Μ., 1984, Το αρματολώκι του Λούρου και της Λάμαρης, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 3, 60-63 [62-65]

- ΜΕΚΙΟΣ Κωνσταντίνος Μ., 1909, *Ιστορία τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Κάιρο
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κωνσταντίνος Δ., 1958, *Ἡ Ἄρτα εἰς τα ἀρχεῖα τῆς Βενετίας 1696-1787*, *Σκουφάς* 13, 90-93
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γιώργος Ι., 2008, *Πρέβεζα & Συρράκο*, Πρέβεζα
- ΝΑΣΤΟΥΛΗΣ Σ. Ν., χ.χ., *Βιογραφικὸ Σημείωμα ἱερέως Νικολάου Ναστούλη*, Ἀρχεῖο Ἰδρύματος *Ἀκτία Νικόπολις*, ΙΑΝ 900.30.3730, Πρέβεζα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σεραφεῖμ, 1884, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ Ἄρτης καὶ Πρεβεζῆς*, Αθήνα
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Αθανάσιος Κ., 1881, *Τραγούδια τοῦ Ὀλύμπου*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χριστίνα Ευ., 2010, *Κλέφτες καὶ αρματολοὶ στὴν Πρέβεζα τοῦ 18οῦ αἰῶνα*, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Ἐπιστ. Ἐπιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικὰ τοῦ Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὴν Ἱστορία καὶ τὸν Πολιτισμὸ τῆς Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, τ. Ι, Πρέβεζα, 251-264
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χριστίνα Ευ., 2018, *Τὸ ἀρχεῖο τῶν βενετῶν προβλεπτῶν τῆς Πρέβεζας. Διοίκηση καὶ οργάνωση τῆς πόλης τῶν 18οῦ αἰῶνα*, Πρέβεζα
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Κωνσταντίνος, 1953, *Λαογραφία τῆς Ἠπείρου*, Θεσπρωτικόν (ιδιωτικὴ ἐκδόση)
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Κωνσταντίνος, 1955, *Ἡ ἐκ τῶν λαϊκῶν παραδόσεων ἱστορία Λελόβου (Θεσπρωτικῶ) καὶ τῆς περιφερείας του. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ Κωνσταντίνος, 2009, *Ἡ ἐκ τῶν λαϊκῶν παραδόσεων ἱστορία Λελόβου (Θεσπρωτικῶ) καὶ τῆς περιφερείας του. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος, 1887, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τ. Α'-Ε', Αθήνα
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος, 1932, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930. (Προσθήκες, σημειώσεις καὶ βελτιώσεις ὑπὸ Παύλου Καρολίδου)*, τ. Α'-Η', Αθήνα
- [ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χριστόφορος] ΒΥΚ ΨΟ ΨΞΗ ΛΑ ΑΩΚΑ, 1815, *Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας*, τ. 1-2, Βενετία
- ΣΤΑΡΑΣ Πύρρος, 1959, *Ἱστορία Περ. Νομοῦ Πρεβεζῆς διὰ μαθητὰς*, Πρέβεζα
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Γεώργιος Χρ., 1866, *Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρον Δημοτικῶν Ἀσμάτων*, Αθήνα
- LEGRAND Émile, 1874, *Recueil de chansons populaires grecques: publiées et traduites pour la première fois par Émile Legrand*, Paris – Athènes